

Türk Siyasal Hayatının Vakitsiz Doğan Çocuğu: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası¹

Ersin MÜEZZİNOĞLU²

Karabük University, Associate Professor, Department of International Relations, Karabük, Turkey

Received- Accepted: 02.12.2018-20.12.2018

Research Article

Öz

Yeni Türk devletinin ilk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının (TPCF) kuruluşu, faaliyetleri ve kapatılışı erken Cumhuriyet Dönemi'nin ve Türk siyasal hayatının önemli ve tartışmalı konularından biridir. Teşekkülüyle birlikte yeni Türkiye'yi çok partili hayatla da tanıştıran TPCF, önemi ölçüsünde araştırılmaya konu edilmemiştir. TPCF, içinde eski İttihat ve Terakkinin bazı nüfuzlu şahsiyetlerini barındırması, çalışma ve teşkilatlanma usulleri, hatta aldığı isim bakımından İttihat ve Terakkinin istihalesi ve yeni bir teşkilatla tekrar faaliyete geçmesi olarak değerlendirilmiştir. Fırka aynı zamanda 1923 seçimleriyle tasfiye olan İkinci Grubun da bir sığınağı ve fikirlerini tahakkuk ettirmek için vastası olmuştur. TPCF, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki iktidar-muhalefet ilişkileri ve yaşanan tartışmalar yönüyle de üzerinde durulmaya değerdir. Uzun ömürlü olmayan bu fırkanın, vakitsiz doğduğu ve yaşama olasılığı olmadığı ileri sürülmüştür. Çalışmada ağırlıklı olarak dönemin gazeteleri ve hatıratlar ışığında; TPCF'nin ortaya çıkış nedenleri, programı ve faaliyetleri, Cumhuriyet Halk Fırkası ile ilişkileri, kapatılmasının gerekçe ve etkileri üzerinde durulmuş ve mevcut literatür de gözden geçirilerek TPCF hakkında daha sıhhatli bir değerlendirme yapılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası(TPCF), Cumhuriyet Halk Fırkası(CHF), Türk Siyasal Hayatı, İttihat ve Terakki, Şeyh Said İsyanı

The Premature Of The Turkish Political Life: Progressive Republican Party

Abstract

The establishment, activities and closing of the first opposition of the New Turkish Republic, the Progressive Republican Party (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası), is one of the most important and discussed issues of the Turkish Political Life and early Republican Era. This development starting also the multi-party system in new Turkey is not a subject of significant researches until now. The Progressive Republican Party is considered as a new formation of previous Party of Union and Progress due to inclusion of some preponderant figures of previous Party of Union and Progress, working and organization procedures, and even the similarity of the titles. This party is also a shelter for the Second Group, which is discharged with the 1923 elections to state their opinions. The Progressive Republican Party is of interest with regards to power and opposition relations and the relevant discussions during the early years of the Republic. This short-term party is claimed as premature and that it does not have a chance to live. The study mainly focuses on the reasons creating the the Progressive Republican Party, activities of the party, relations with the The Republican Peoples Party , and factors behind its closure based on the newspapers of the term and memoirs thereof. Thus, the current literature is reviewed and a more accurate assessment of the party is aimed.

Keywords: The Progressive Republican Party, Republican People's Party, Turkish Political Life, Party of Union and Progress, Sheikh Said Rebellion

¹ Bu makale Prof. Dr. Mustafa Keskin danışmanlığında hazırlanıp 2012 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne sunulan "Bir İttihatçı Eğitimci Ahmet Şükrü Bey" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² ersinmuezzinoglu@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7095-7869, This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resebalance rate by the editor. (Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

Giriş

Bir muhalif fırkanın teşekkülü ve böylece ülkede çok partili yaşama geçiş, hayli girift hadiseler üzerine gerçekleşmiştir. Esasen Halk Fırkasının bölünüp yeni bir fırkanın ortaya çıkışı, ani bir gelişmeden ziyade tarihi biraz gerilere uzanan Millî Mücadele liderleri arasındaki görüş ayrılıklarının bir neticesi olarak görülmelidir. Bu cümleden olarak ilk ihtilaf Başvekil Rauf Bey ile Hariciye Vekili İsmet Paşa arasında Lozan Konferansı müzakerelerinin yürütülmesi konusunda ortaya çıkmıştır. Gazi Mustafa Kemal Paşa, bu hadisede İsmet Paşa'nın yanında yer almıştır. Bunun üzerine Rauf Bey, İsmet Paşa ile aralarında oluşan vaziyet ve kendisine yapılan tarizler üzerine artık beraber çalışamayacaklarını ve yüz yüze gelemeyeceklerini, sulhu imzalayan İsmet Paşa'nın tatbikini de kendisinin yapmasına fırsat vermek düşünceleri ile başvekillikten çekilme kararı almıştır (Orbay, 2004, s. 432-435,447).

Ardından Cumhuriyet'in ilanında izlenen yol Millî Mücadele liderleri arasında esaslı bir kırılma yaratmıştır. Gazi Mustafa Kemal, Halifenin konumunu tehdit ederken kendi konumunu kuvvetlendiren Cumhuriyet'in ilanı işini, Osmanlı hanedanına bağlılığı bilinen ve bu reformdan memnun olmayacaklarını düşündüğü tanınmış bazı simaların, Rauf Bey ve Karabekir Paşa gibi, Ankara dışında bulunduğu sırada gerçekleştirmiştir. Büyük ölçüde sun'î yaratılan ve idare edilen hükümet buhranı sonucunda çabucak Cumhuriyetin ilan edilişi Rauf Bey ve arkadaşlarının şaşkınlığına ve endişeye kapılmalarına yol açmıştır. İlanı müteakiben bazı İstanbul gazetelerine açıklama yapan Rauf Bey, Cumhuriyet'e karşı olmamakla birlikte anayasanın mecliste ve kamuoyunda tartışılmadan alelacele ve usule uygun düşmeyen şekilde değiştirildiğini öne sürmüştü ve bu görüşleriyle halkın düşüncelerine tercüman olduğunu dile getirmiştir (Zürcher, 2007, s. 53-54). Açıklama Halk Fırkasında homurtulara ve Rauf Bey'in Cumhuriyet aleyhtarı olduğu şeklinde değerlendirmelere yol açmıştır. Rauf Bey'den beyanatını geri alması istenmiş, o da ülkenin selameti için zararlı olduğunu söyleyerek bundan imtina etmiştir. İsmet Paşa “cumhuriyet hakîmiyet-i milliyenin tekâmülüdür” görüşünü savunurken, Rauf Bey ise “cumhuriyetin tekâmülü hâkimiyet-i milliyedir” demiştir. Rauf Bey ayrıca, İsmet Paşa'ya hitaben “mutlaka muhalif bir fırka kurmam isteniliyor. Bu, vatanın yüksek menfaatleriyle bağdaştırılmaz. Muhalif fırka yapmayacağım. Hüküm sizindir. Karar sizindir, fakat vicdan benimdir” sözlerini kullanmıştır. Bu açıklamalarına rağmen, Rauf Bey'in lider, İsmail Canbolat Bey'in kâtib-i umumi olacağı yeni bir fırkanın kurulacağına dair haberler basında yer bulmuştur. Hatta bazı mebuslar İstanbul'a gelerek hazırlığa dahi başlamışlardır (Tevhid-i Efkâr, 29 Kasım 1923, s. 3). Özellikle İstanbul'daki birtakım gazeteler de Cumhuriyet'in ilanı soğuk karşılamıştır. Bunlardan *Tevhid-i Efkâr*'da “Efendiler İstical Ediyorsunuz” başlığıyla bir makale yayınlayan Ebüzziya Bey, böyle mühim bir kararın halkla paylaşılması gerektiğini, 1 Kasım 1922'de acele edildiğini ama o zaman bunu mazur gösterecek ordunun İstanbul'a girmesi meselesi gibi bir durumun sözü konusu olduğunu söylemiştir (Tevhid-i Efkâr, 30 Ekim 1923, s. 1). Rauf Bey anılarında, kendisine atfedilen acele edildiğine dair ifadelerin kendi görüşlerini yansıtmadığını ve yanlış anlaşıldığını, zaten fiilen bir Cumhuriyet'in mevcut olduğunu belirtmiştir (Orbay, 2004, s. 449).

Refet Paşa'ya gelince; O, işlerin yolunda gitmediğini düşünerek önce Mayıs 1923'te mebusluktan ayrılma kararı almıştır. Çözüm olarak vaktiyle “inkılâba pişdâr” olan bazı arkadaşlarının aralarındaki mesafeyi kaldırmak gerektiğine inanmıştır. Refet Paşa'nın sözünü ettiği Amasya Protokolü'dür³ ve O, bu protokole imza koymuş bazı arkadaşlarının iktidar mevkiinden uzak kalmalarını eleştirmiştir. Diğer paşaların askerlikten istifa kararı aldığı günlerde, yani 1923 Ekim'i sonlarında, istifasını geri almıştır (Mehmet Asım, 29 Ekim 1924, s. 1). Gazetelere yansıyan bilgilere göre Refet Paşa'nın istifasında Musul hudutları meselesinin ortaya çıkardığı son durum, meclisin acele bir şekilde toplantıya davet edilmesi ve birçok arkadaşının ısrarı gibi etkenler rol oynamıştır (Son Telgraf, 14 Ekim 1924, s. 1). Bu gelişme, Halk Fırkası çevrelerinde yeni fırka kuruluşu için bir adım olarak görülmüştür. Müfrit Halk Fırkalı Yazar-Mebus Karaosmanoğlu'nun sonradan yaptığı şu analiz, Refet Paşa'nın tespitleriyle örtüşmektedir: Asıl dava Mustafa Kemal Paşa'nın eski silah ve mücadele arkadaşlarıyla birleşmesi ve yalnız İsmet Paşa'ya bağlanıp kalmamasıydı (Karaosmanoğlu, 1984, s. 83).

Bir diğer önemli aktör Ali Fuat Paşa, Cumhuriyet'in ilanı hakkında verdiği demeçte şunları söylemiştir (Tevhid-i Efkâr, 31 Ekim 1923, s. 2): “Hükûmet şeklinin değiştirilmesine acele edilmemeli, ülkenin acil meseleleri için hükûmet mevcut ve çalışıyor. Hükûmet makinesi yürüyor. Yürümüyorsa bu Teşkilat-ı Esasiye'den değildir”.

TPCF'ye yakın gazetelere göre Cumhuriyet'in ilanı şeklen de tartışmalıdır. Zira 286 mebusan oluşan meclis, 158 mebus ile bu kararı almıştır. Oysa önemli meselelerde sülûsan (üçte iki) çoğunluk Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun amir bir hükmüdür. Bu üçte iki çoğunluk için ise 190 mebus gereklidir (Tevhid-i Efkâr, 31 Ekim 1923, s. 2).

Bu durumda Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın arkadaşları ile aralarında oluşan bu yeni vaziyet ve ihtilaflara nasıl baktığının anlaşılması önemlidir. Rauf Bey'in başbakanlıktan ayrıldığı gün Ali Fuat Paşa ile Gazi Mustafa Kemal Paşa arasında geçen şu diyalog bu noktada önemli bilgiler sunmaktadır. Ali Fuat Paşa, Gazi Paşa'ya: “senin şimdi apotreslerin (havariler) kimlerdir? diye sormuş o da “benim apotreslerim yoktur memlekete ve millete kimler hizmet eder, hizmet-i liyakat ve kudretini gösterirse apotresler onlardır”, demiştir. Gazi Paşa'nın bu sözü, “ilk beşler” arasındaki ihtilafın artık düşüncede kalmayıp su yüzüne çıktığını, geçmişteki hukukun halihazıra bir tesirinin olmadığını göstermiştir (Okyar, 1980, s. 340).

Yukarıdaki bilgiler ışığında; Millî Mücadele liderleri arasındaki ihtilafların yeni olmadığı, meselenin yeni Türk devletinin nasıl bir devlet olacağı ile ne şekilde ve kimler tarafından yönetileceği noktasında düğümlendiği, Gazi Mustafa Kemal Paşa'dan ayrı düşen arkadaşlarının gidişattan rahatsız olmalarına rağmen bir müddet için sabredip bekledikleri, fakat sonrasında aradaki ihtilafların gün yüzüne çıktığı ve yeni bir firkanın ortaya çıkması neticesini verdiği anlaşılır.

³ Amasya Tamimi Refet Paşa tarafından protokol olarak isimlendirilmiştir.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Kuruluşuna Doğru

Yeni bir fırkanın teşekkülü konusu önce bazı gazetelerde haberleştirilmiştir. Bu gelişme, iktidar fırkasına yakın gazetelerde ilgi ve tepkiyle karşılanmıştır. Benizade Hamdi Bey'in "Yeni Fırka" başlıklı yazısında bunu görmek mümkündür. Ona göre inkılâbın tarihi henüz yenidir. Bu yeni tarihin ilk aşamalarında fırkacılık mücadelelerine yer verilmemesi gerekir. Bugün kurulacak yeni bir fırka, arzulanmasa dahi Cumhuriyet'e zarar verebilecek bir tohumdan başka bir şey olmaz. Demokrasi kavramı fırkaların çokluğunu gerektirse de demokratların, cumhuriyetçilerin, yenileşme yanlılarının, inkılâbını yeni yapmış bir memlekette ilk işleri fırkalar icat etmek değildir. Bu yönüyle hakikat kurama feda edilemez. Benizade Hamdi Bey bu noktada ülkenin yeni bir fırkaya değil, müspet işlerin yapılmasına ihtiyaç duyduğu ve mebusların bu amaç için çalışmaları gerektiği, yoksa hükûmet devirmenin, bugünden yarına vekil değiştirmenin, fırka oyunu oynamanın bir hayır ve menfaat getirmeyeceği görüşünü dile getirmiştir (Benizade Hamdi, 23 Ekim 1924, s. 2).

Yine aynı gazetede Yunus Nadi Bey imzalı bir yazıda yeni fırka teşkili ile ilgili söylentiler karşısında açık ve örtülü uyarılara yer verilmiştir. Buna göre, yeni vücut bulacak bir fırka Hürriyet ve İtilâflara kucak açmaktan başka bir şey değildir. Halk Fırkası ise savaş sırasında ve sonrasında müspet işler yapmıştır. Yunus Nadi Bey bu hatırlatmalardan sonra, "Dikkat ediniz efendiler, önünüzde uçurumlar var" diyerek bir uyarıyla yazısını sonlandırmıştır (Yunus Nadi, 31 Ekim 1924, s. 1).

Birkaç gün sonra aynı yazarın "İktidar İbtilas" başlıklı bir başka yazısında, Meşrutiyet idarelerinin tecrübeleri altında görünen manzaranın gerçek manasının şöyle olduğu anlatılmıştır (Yunus Nadi, 2 Kasım 1924, s. 1): "Buna iktidar ibtilası ıtlak olunur ki hükûmet için hükûmet düsturunda hülâsa olunabilir. Eğer Cumhuriyet'in Meşrutiyet'ten bir farkı olacaksa bu devrede o ihtiras ve ibtilaya artık meydan verilmemelidir". Görüldüğü üzere Halk Fırkasına yakın bazı önemli isimler yeni fırkanın oluşumuna soğuk bakmışlar, onu sadece bir "ihtiras eseri" olarak görmüşler ve yeni fırkaya bazı uyarılarda bulunmuşlardır.

Peki görevi dolayısıyla fahri olarak Halk Fırkasının riyasetini de elinde tutan Reisicumhur Gazi Paşa, yeni fırka haberleri ile ilgili ne düşünmekteydi? Gazi, TPCF'nin kuruluşundan bir ay önce, yani yeni bir fırka söylentilerinin dilden dile dolaştığı günlerde tarafını belli etmiş veya etmek zorunda kalmıştır. Zira muhalifler sürekli olarak reisicumhurun fırka reisliğiyle alakasını gündeme getirmişler ve nihayet Gazi, Trabzon'da Halk Fırkalılara yaptığı bir konuşmada, tarafsız olamayacağını ve dolayısıyla Halk Fırkasından taraf olduğunu beyan etmiş ve tüm dünyanın şunu bilmesini isteyerek meseleye şu şekilde noktayı koymuştur: Kendisi için bir "tarafılık" vardır. Bu Cumhuriyet taraftarlığı, fikri ve içtimai inkılâp taraftarlığıdır. Halk Fırkasının mefkûresi, esas ilkesi olan bu noktada yeni Türkiye camiasında bir fert dahi dışarıda bulunmamalıdır. Yine ona göre, reisicumhurluk görevi dolayısıyla Halk Fırkasının umumi reisliğini fahri olarak muhafaza etmelidir. Bu şekilde yeni Türk devletinin ve genç Türk Cumhuriyeti'nin güçlenmesine ve sağlamlaşmasına hizmet ettiği kanaatini taşıdığını belirtir (Vakit, 18 Eylül 1924, s. 1;

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, 1959, s. 189). Trabzon'un ardından Samsun'a geçen Gazi Paşa, burada yaptığı konuşmada kullandığı şu sözlerle Halk Fırkasından yana tavrını teyit etmiş ve muhalif bir fırka için ortamın henüz müsait olmadığını söylemiştir (Vakit, 23 Eylül 1924, s. 1):

“Arkadaşlar, bugün idare-i memleket mesuliyeti taşıyan heyet bence mefkûre ve maksat itibariyle bütün millete şamil ve unvanı Halk Fırkası olan Cumhuriyet Fırkasıdır. Bu fırkanın esas umdesi memleket ve milletin hakiki selamet ve saadetini temine çalışmaktır”.

Öte yandan bu sıralarda yeni fırka lehinde ve aleyhinde yayınlar devam etmiştir. Aynı zamanda yeni fırkanın temel politikaları basında yer bulmaya başlamıştır. Buna göre yeni fırka; cumhurbaşkanına fesih ve veto hakkı vermemek, bir dereceli seçim taraftarı olmak, bazı sert kanunları tatbik etmemek, belediye başkanlarının seçimle belirlenmesi usulünü getirmek, yenileşmeye doğru yeni adımlar atılmasını sağlamak, gibi esaslar etrafında vücuda gelecektir (Tevhid-i Efkâr, 9 Kasım 1924, s. 1; Akşam, 9 Kasım 1924, s. 1).

İstanbul basınından bilhassa Son Telgraf, muhalif hareketin düşüncelerinin kamuoyuna iletilmesinde önemli bir vasıta olmuştur. Gazetenin Ankara muhbirine beyanat veren Rauf, Canbolat ve Ahmet Şükrü Beyler muhalefetlerinin temelde neye dayandığını şu şekilde izah etmişlerdir (Son Telgraf, 10 Kasım 1924, s. 1):

“Fırkanın inkısamı muhakkaktı. Onlarla beraber kalamazdık. Çünkü meclis sikûit ediyordu. Milletın penahı meclisi kurtarmak, mevki-i ihtirama çıkarmak lazımdır. Hakimiyet ne bir kişide ne de hükûmette kalamaz. Memlekete meclis hakîm olacaktır. Son kuvvet olan meclisi kurtarmak, yükseltmek vazifemizdir. Daima kulluk edenler, muvafık olanlar meclisi batırıyorlardı”.

Türk demokrasi tarihi üzerine ciddi incelemeleri bulunan Karpat da benzer düşünceleri ileri sürmüştür. Ona göre; Terakkiperver Fırka temelde, muhalefet kontrolü olmaksızın bütün kuvvetlerin TBMM'de toplanmasının otoriter bir idare yaratacağı fikrine dayanmıştır. Fırka özellikle birkaç kişinin oligarşik gayelerine karşı koyarak ferdi hüriyetleri korumak amacını gütmüştür (Karpat, 1967, s. 45).

TPCF'nin teşekkülüne Mübadele, İmar ve İskân Vekili Refet Bey hakkında 20 Ekim 1924 günü verilen bir soru önergesi vesile olmuştur. Önergede mübadil ve muhacirlerin yerleştirilmesinde görülen yolsuzluk ve beceriksizlikler eleştirilmiş, söz konusu Vekilin verdiği cevaplar meclis tarafından tatmin edici bulunmamış ve sual istizaha dönüştürülmüştür (Tunçay, 1992, s. 100). Halk Fırkası çevrelerinde ise istizah meselesinin bir bahane olduğu, hakiki maksat ve emelin gizlendiği düşünülmüştür (Benizade Hamdi, 7 Kasım 1924, s. 1).

Aynı günlerde Kazım Karabekir Paşa askerlik görevinden istifa ederek meclise katılmıştır. Bu gelişme mecliste yeni hadiselerin habercisi olarak görülmüştür. Bu arada mebus komutanlar meselesi

gündeme getirilmiştir. Söz konusu komutanlar harp şartlarında uygun görülen bu iki vazifeden yalnız birini seçmek zorunda bırakılmıştır. Zira barış zamanında yüksek komuta heyetini meydana getiren şahısların aynı zamanda mebus olarak kanun yapma yetkisine sahip bulunması, ordunun yönetimi, idaresi ve düzeniyle bağdaştınlamamıştır. Esasında bu karar apaçık Mustafa Kemal Paşa'nın siyasi bir manevrasıdır. Nitekim onun talebi ile bağlılıklarını sunan Fevzi, Fahrettin, İzzettin, Ali Hikmet ve Şükrü Naili Paşalar mebusluktan istifa etmişlerdir. Öte yandan Kazım Karabekir, Ali Fuat, Cevat ve Cafer Tayyar Paşalar ise kumandanlıktan çekilmişlerdir (Cumhuriyet, 1 Kasım 1924, s. 1; Mehmet Asım, 2 Kasım 1924, s. 1). Karabekir Paşa'nın istifa mektubu âdetâ bir ultiमत niteliğinde olmuştur (Karaosmanoğlu, 1984, s. 76). Karabekir, bir senelik ordu müfettişliği zamanında gerek teftişleri neticesinde verdiği raporlarının gerekse ordunun güçlenmesi için takdim ettiği layihalarının dikkate alınmadığını gördüğünü, bunun kendisinde üzüntü ve ümitsizliğe yol açtığını ve bu durumda kendisine düşen vazifeyi mebusluk sıfatıyla yerine getirmeyi düşündüğünü belirterek istifa gerekçesini açıklamıştır (Vakit, 28 Ekim 1924, s. 1).

Ali Fuat Paşa'nın istifasına gelince; aslında Gazi'nin arkadaşlıkları çok eskiye dayanan sınıf arkadaşıyla aralarındaki uçurumu kapatması ve istifasına engel olması zor olmazdı. Bunu sağlamak için 30 Ekim 1924'te Konya'dan Ankara'ya dönen Ali Fuat Paşa'yı Çankaya'ya davet etmiştir. Fakat davetle görevli kimseler ona ulaşamamışlardır. Oysa Ali Fuat Paşa, gayet iyi bilinen Saffet Bey'in (Ankan) evinde bir ziyarettedir. Biri devlet başkanı, diğeri ordu müfettişi iki devlet adamının o günün küçük Ankara'sında bulaşamamaları oldukça garip ve kuşkuludur. Bu, müfrit Halk Fırkalarının daha özelde İsmet Paşa kanadının reisicumhur ile ılımlıların uzlaşmasını önleme girişimi olarak değerlendirilebilir. Böylece bu çevre amacına ulaşmıştır. Nitekim Nutuk'ta görüldüğü üzere, Gazi davete icabet edilmemesini düşmanca bir tutum olarak görmüştür (Karaosmanoğlu, 1984, s. 77-80; Zürcher, 2007, s. 72-73). Ali Fuat Paşa istifa yazısında mebusluk görevine başlamayı gerekçe göstermiştir. Ama istifadan önce Fevzi Paşa ile yaptığı görüşmede haberleşmelerinin kontrol edilmesinden, kimlerle münasebet ettiğinin takip edilmesinden şikâyet etmiş, bu şekilde ordu müfettişi olarak vazifesini sürdüremeyeceğini belirtmiştir. Muhatabından probleminin çözümü noktasında kesin bir destek alamayan Ali Fuat Paşa, çözümü istifa etmekte bulmuştur (Cebesoy, 1960, s. 100-101); Yalnız Ali Fuat Paşa değil, Rauf Bey de mektuplarının açılmasından sürekli şikâyet etmiştir (Aydemir, 2008, s. 191-192). Bu iki örnek ayrılanlar bakımından da bir kuşku durumunun söz konusu olduğunu göstermektedir.

Fahrettin Altay, muhalif fırkanın kurulacağına dair haberlerinin işitildiği günlerde tanık olduğu Ali Fuat Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki bir münakaşadan söz eder. Mustafa Kemal Paşa, kıymet verdiği kadim arkadaşını tekrar kendine çevirmeye çalışır ve yakın arkadaşlarının demokrasi idare tutumunda kendisinden ayrılmaya başlamalarını ve muhalif bir firkada görünmelerini hoş görmediğini söyler. Ali Fuat Paşa ise cevap olarak esasta bir ayrılık bulunmadığını, meclislerin tek partili olmayacağını, Atatürk'ün partiler üstü kalmasının arzu edildiğini söyler. Bu sözler üzerine Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet'in ilanı ile her şeyin bitmediğini, dünya medeniyet âlemine katılabilmek için başka mühim

inkılafların yapılmasının gerekliliğini, bunun için de geçici bir müddet muhalif bir cephe yaratılmamasının zaruri bulunduğunu ifade eder. Ali Fuat Paşa bu defa, kendilerine itimatlarının sarsılmamış olduğunu söylemiş, ancak “muhitinize sokulmaya başlayan bazı türedilerin ifsadatından müteessir olmaktadır”, şeklinde cevap vermiştir (Altay, 1970, s. 377-378). Aydemir’in verdiği şu bilgi, Ali Fuat Paşa’nın bu endişesini doğrulamakta, onun ve arkadaşlarının kanaatlerini tam olarak göstermektedir (Aydemir, 2008, s. 189):

“...başta İsmet Paşa ile onun etrafında toplanan genç, ateşli ve ihtiras sahibi yeni elemanların kendilerini bertaraf etmek çabasında oldukları, Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın kendilerine karşı ilgisiz kaldığı, hatta vefasızlık gösterdiği ve belki de asıl şöhretleri bir tarafa iterek diktatörlüğe yöneleceği düşüncesindeydiler”.

Mustafa Kemal Paşa, Nutuk’ta paşaların istifası hadisesini “akim bir komplo” olarak nitelemiştir. Ona göre, Hakkâri bölgesinde Nasturi hareketi yapıldığı sırada İngiltere dahi hükûmete ultiमतom vermiş ve bir savaş ihtimali göze alınmış iken, söz konusu komutanlar bu müşkül zamanda, bir yabancı devletin Türkiye’ye saldırabileceği bir zamanda, kendileri de saldırıya girişerek amaçlarına kolaylıkla ulaşabileceklerini hayal etmişler; savaşa hazır bulundurmaya mecbur oldukları orduları başsız bırakıp, vaktiyle sevmediklerini söyledikleri politikayı tercih etmişlerdir (Atatürk, 2010, s. 1134-1136,1138).

Gelişmeler adım adım muhalif fırkanın teşekkülüne doğru yaklaşıldığını göstermiştir. Özellikle 8 Kasım 1924 günü Mecliste yapılan güven oylaması muhaliflerin belirmesine yol açmıştır. Hükûmete 19 mebus itimatsızlık göstermiştir. Böylece muhaliflerin ilk imtihanı güven oylamasında gerçekleşmiştir. Müteakiben encümenlerin intihabı muhaliflerin gücünün sınıandığı diğer bir gelişme olmuştur. Fakat Kazım Karabekir ile Ali Fuat Paşalar görev devri muamelesinden dolayı mecliste yer alamamışlar ve onlar adına arkadaşları çalışmışlardır. Biraz da bundan dolayı encümen seçimlerinde kayda değer bir başarı elde edememişlerdir. Yalnız muhalifler içerisinde adı geçen Ahmet şükrü Bey ikinci şube reisliğine seçilmiştir (Cumhuriyet, 3 Kasım 1924, s. 1; Vakit, 3 Kasım 1924, s. 2).

Paşaların bu şekilde komutanlık görevlerini devredinceye kadar meclis çalışmalarından mahrum bırakılmaları planlı bir teşebbüs olarak değerlendirilmiş ve bu yolla gensoru görüşmelerinin sonuçlanmasının amaçlandığı üzerinde durulmuştur. Zira I. Ordu Müfettişliği merkezi Ankara’da olduğundan Kazım Karabekir Paşa’nın görünüşte katılmasına engel bir durum yoktur (Goloğlu, 2007, s 76).

Bütün bu gelişmeler muhaliflerin artık Halk Fırkası çatısı altında barınamayacağını göstermiştir. İktidar fırkasından pek çok isim muhaliflerin firkadan ayrılması gerektiğini düşünmüş hatta yolda karşılaştıklarında, “siz hâlâ istifa etmediniz mi? diye söylenmişlerdir (Akşam, 10 Kasım 1924, s. 1). Beklenen istifalar sonunda gelmiştir. İlk etapta Rauf Bey’in de içinde yer aldığı 10 mebus Halk Fırkasından ayrılmıştır. İstifalardan daha çok, burada ortaya konulan gerekçeler Halk Fırkasını rahatsız

etmiştir. Zira istifa metinlerine göz atıldığında, kimi “muhafaza-i mukaddesat” kavramına vurgu yapmış kimi ise “Halk Fırkası azalığından kaydımın terkinini rica eylerim” gibi basit bir ifade kullanmıştır. Bunlar içerisinde Halk Fırkasında en çok rahatsızlığa yol açan İsmail Canbolat’a aittir. Çünkü o sadece, “defterde ismim vardır o ismi siliniz” ifadesini kullanmıştır (Vakit, 11 Kasım 1924, s. 5; Cumhuriyet, 19 Kasım 1926, s. 1). *Tanın* gazetesi yazarı Hüseyin Cahit Bey bu durumla ilgili, “son istizahta eleştirilerini sıralayan mebuslara öyle tecavüzkârane davranılmıştır ki istifaların daha fazla hürmetli olmasını beklemek fazla olur”, tespitini yapmıştır (Hüseyin Cahit 12 Kasım 1924, s. 1).

Aynı günlerde Ali Fuat ve Cafer Tayyar Paşaların devir muameleleri tamamlanmış ve meclise dönmüşlerdir. Artık yeni bir fırkanın teşekkülü kaçınılmaz olmuştur. Muhalifler, kuracakları yeni fırkanın programı ve esasları ile ilgili hummalı bir çalışmaya girişmişlerdir. Toplantılar sıklıkla Sabit Bey’in evinde yapılmıştır. Aynı günlerde Halk Fırkası çevrelerinde başlangıçta bir tasfiye konuşulmakta iken, bilahare bundan vazgeçilmiştir. Fırka Katib-i Umumisi Cemil Bey’in belirttiği üzere tasfiyenin kendiliğinden, yani malum bazı kişilerin istifa ve çekilmeleriyle gerçekleşmesinde karar kılınmıştır. Yine Cemil Bey’e göre tasfiye öteden beri gerekiyordu ve bu suretle fırka daha mütecanis bir şekle girmiş olacaktı (Akşam, 11 Kasım 1924, s. 1). İstifalar peyderpey devam etmiştir (Cumhuriyet, 10 Kasım 1924, s. 1). İstifalar için ortalama 25-30 civarında rakamlar telaffuz edilmiştir. Fakat muhalefete yakın gazetelerde bu rakamların çok üstü dillendirilmiştir (Son Telgraf, 10 Kasım 1924, s.1; Son Telgraf, 11 Kasım 1924, s.1).

Halk Fırkası istifalar üzerine birtakım önlemler alma gereksinimi duymuştur. Fırka disiplini sağlamak amacıyla nizamnameye ilave bazı yeni maddeler konulmuştur. Ayrıca Halk Fırkasının adı değiştirilerek ‘Cumhuriyet’ ön adı alınmıştır (Cumhuriyet, 11 Kasım 1924, s. 1). Yeni fırka ile ilgili ilk duyurular ve haberler “Cumhuriyet Fırkası” namı altında teşekkül edeceği doğrultusunda olduğu için Halk Fırkasındaki bu son değişiklik oldukça dikkat çekicidir (Son Telgraf, 10 Kasım 1924, s. 1). Halk Fırkası bir el çabukluğu ile muhaliflerin inhisarına hiç bırakmak istemediği bu ismi kapmıştır. Bu şekilde fırkalarının adını ellerinden kaçırarak muhalifler artık gizliliğe dikkat etme kararı almışlardır. Bir süre sonra ise yeni fırkanın “Cezri Cumhuriyet Fırkası” adını alacağı öne sürülmüştür (Son Telgraf, 16 Kasım 1924, s. 1). Hüseyin Cahit Bey, CHF’nin isim konusunda bu aceleciliğinde yeni fırkanın ismini kapmak gibi bir telaşın gözüktüğünü, rakip fırkaların adını kapmak yolundaki bu hareketin çocuk kavgalarına benzediğini, önemli olanın fırka ismi değil fırka ruhu olduğunu belirtmiştir (Hüseyin Cahit, 12 Kasım 1924, s.1). Ali Fuat Paşa da fırkalarına cumhuriyet adını verdiklerini, fakat bilahare Halk Fırkasının anlayamadıkları bir sebepten dolayı nizamname değişikliği ile kendisine Cumhuriyet Halk Fırkası adını verdiğini, bunun üzerine tabii olarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ismini benimsediklerini söylemiştir (Hayat Tarih Mecmuası, 1965, s. 89).

TPCF’nin kuruluşuna doğru gidildiği günlerde gerek CHF toplantılarında gerekse hükümet yanlısı gazetelerde yeni fırkanın önde gelen erkânına karşı tarizler başlamıştır. Özellikle Rauf Bey’e yüklenilmiştir. Zaten daha önce Cumhuriyet’in ilanı hususundaki beyanatı dolayısıyla muaheze edilmiş ve

bir hayli hırpalanmıştır. Bu kez bütün felaketlerin başının Mondros Mütarekesi olduğu ve Sultan Vahdettin'in tensibiyle bu mütarekeyi Rauf Bey'in akdettiği dillendirilmiştir (Cumhuriyet, 11 Kasım 1924, s. 1). Ayrıca Rauf ve İsmail Canbolat Beylerin Çerkez oldukları dillendirilmiş onlar ise bunun üzerine "biz onlardan iken Çerkez değildik, halifeci değildik de şimdi mi olduk" demişlerdir (Son Telgraf, 11 Kasım 1924, s. 1).

Birkaç gün sonra Hüseyin Cahit Bey, Halk Fırkasında Rauf Bey ile ilgili söylenen bu sözlerden yola çıkarak kaleme aldığı bir yazıda Rauf Bey örneği üzerinden muhalefete geçtikleri için bu şahıslara karşı yapılan bütün bu suçlamaların ve yıpratma girişimlerinin haksızlığını ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre, Rauf Bey önce meclis reisliği yapmış, ardından başvekillikte görülmüştür. Eski Hamidiye kahramanının "millî mücahededeği" hizmetlerine mükâfat olarak böyle en yüksek mevkilere çıktığına hükmedilmiştir. Düne kadar bu şahısların hizmetlerine ve hümete değer olduklarına CHF kefil olmuştur. Oysa şimdi bütün o teminatın sahte olduğu, Karabekir Paşa ve Ali Fuat Paşa gibilerin birer haris ve gazezâr oldukları ve tüm yaptıklarının bir sandalye kavgasından ibaret bulunduğu söylenmektedir. Hüseyin Cahit Bey'e göre fırkacılık ihtiraslarıyla da olsa bir tarihi hakikat bu kadar tahrif edilemez. Mondros Mütarekesi'ni Rauf Bey değil, İzzet Paşa hükûmeti imzalamıştır. Görüşmeler sonunda Amiral Calthorpe, ya bu şartları imzalarsınız yahut İstanbul'a gireriz, demiştir. Rauf Bey de dönmek veya imzalamak şıklarını hükûmete sormuştur. İzzet Paşa hükûmeti müttefikten imzala demiştir. Hüseyin Cahit Bey bu açıklamaların ardından şu tespiti yapmıştır (Hüseyin Cahit, 15 Kasım 1924, s. 1):

"İzzet Paşa kabinesinde mütarekeyi imza eden Rauf Bey bugün âdetâ hain-i vatan oluyor: Çünkü Halk Fırkasından çıkmıştır. İzzet Paşa kabinesinde mütarekeyi kabul eden ve imza etmesi için emir verenler meyanında dâhil bulunan Fethi Bey ise bugün Büyük Millet Meclisi Reisi bulunuyor: Çünkü henüz Halk Fırkasına mensuptur: Rauf Bey ile beraber Mondros'a giden ve mütarekeyi imza eden Reşat Hikmet Bey'e hin-i vefatında hidemat-ı vataniye tertibinden maaş bağlanıyor: Çünkü vefat ettiği dakikaya kadar Halk Fırkası aleyhinde henüz tenkidatta bulunmamıştı. Bu ne mantıktır; bu ne ölçüdür; bu ne kadar mutaassıp fırkacılık hissidir".

Hüseyin Cahit Bey bu şekilde muhalif harekete ve onun liderlerine sahip çıkarken, öte taraftan Falih Rıfki Bey tam aksi düşünceler ortaya koymuştur. Ona bakılırsa İstanbul matbuatınca cumhuriyetçi olarak gösterilen muhalif liderlerin hiçbirinin Cumhuriyet'in ilanında reyî yoktur. Daha yeni, bu kişilerin ağızından cumhuriyetçi kelimesini çıkarmak, otuz iki dişini sökmek kadar zor olmuştur. Falih Rıfki Bey ayrıca Kazım Karabekir ile 1923'te beraber olduğu Edirne seyahatinde, paşanın Selimiye Cami'nin minarelerini göstererek Türk milletini bu minarelerden kıskırtacağız, dediğini hatırlatmış; yine Refet Paşa'nın görünmek, göstermek için iş gördüğünü iddia ederek 1923'te Şişli'de karpuz tüccarlığı bile yaptığını ilave etmiştir. Yeni fırkanın Hürriyet ve İtilaf Fırkasının eşkâliyle doğduğunu öne süren Falih Rıfki Bey şu tespiti yapmıştır (Falih Rıfki, 16 Kasım 1924, s. 2):

"Türk milliyetperverliğinin ve inkılâbın yeni devlet için vazettiği esasları tadil etmek

isteyenler veya bu esasların tadilinde menfaati olanlar; Türkleşmemiş cemaatler; Türklüklerini kaybetmiş kozmopolitler; bazı Beyoğlu unsuru, haşin, dürüst ve kaskaç Ankara 'yı zaafa uğratmakta menfaati olanların hepsi karma karışık, karşımızdadır”.

Falih Rıfki Bey, birkaç gün sonraki bir başka yazısında ise şu görüşleri ortaya koymuştur: Rauf Bey süreçte yalnız Heyet-i Temsiliye azası olarak yer almıştır. Ne savaş yapmış ne de çetelere kumandanlık etmiştir. Ermenistan'da yalnız Kazım Karabekir savaşmamıştır. Halit Paşa da bulunmuştur. Onun adı da zikredilmelidir. Rauf Bey'in Hamidiye kahramanlığı unutulmuyor da Antep ve Urfâ gazalarının kahramanları niye hatırlanmıyor? Keza Yunan ordusuna ilk kurşunu atan Ali Bey'dir. Bizde savaş yapmayanlar varsa sizde de vardır (Falih Rıfki, 21 Kasım 1924, s. 2).

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını Kuruluşu

Kuruldu kurulacak denilen bir hazırlık döneminden sonra yeni fırka nihayet 17 Kasım 1924'te resmen kurulmuştur. Trabzon Mebusu Muhtar ile Mersin Mebusu Besim Beyler firkanın nizamnamesi ile kuruluşuna dair beyannameyi Dâhiliye Vekili Recep Bey'e teslim etmişlerdir. Müfrit Halk Fırkalılar arasında gösterilen Recep Bey heyeti iyi karşılaşmış ve “Fırkalar memleket için esastır. Yetişir ki şahsi arzular yerine memleket için çalışsın. Allah mübarek etsin”, demiştir. Emniyet Genel Müdürlüğü 6 numara ile firkanın kuruluş ilmühaberini vermiştir. Söz konusu ilmühaber firkanın gayesini, “hâkimiyeti milliyenin bilakayduşart millette esasına müstenittir” şeklinde tespit etmiştir. Fırkanın merkezi Ankara Postahane Sokağı'nda yedi numaralı binadır. Fırkanın idare heyetinde ise Ali Fuat Paşa, Rüştü Paşa, Sabit, Rauf, Adnan, Muhtar, Halis Turgut Beyler yer almıştır (Vakit, 18 Kasım 1924, s. 1; Tanin, 18 Kasım 1924, s. 1; Cumhuriyet, 18 Kasım 1924, s.1). Bu noktada TPCF'nin idarecileri bağlamında bir değerlendirme yapılması halinde bu firkanın şöhretinin özellikle kurucu kadrosunun Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa ile birlikte bulunmuş en az onun kadar tanınmış asker ve sivil şahsiyetler olmasından ileri geldiği söylenebilir (Ekincikli, 2012, s.152).

Recep Bey'in yeni firkanın kuruluşunu sıcak karşılaması ve Mustafa Kemal Paşa'nın yeni fırka ile ilgili başlangıçtaki olumlu bakışı şöyle değerlendirilmiştir: Önceleri iktidar tarafından kontrol edilebilir bir “güdümlü” muhalefet oluşturma amacıyla kurulmasına müsaade edilen TPCF, bilahare hükümet kontrolünden çıkması ve iktidar alternatifi hâline gelmesi sonucu istenmeyen bir muhalefet unsuru olmuştur (Uzun, 2002, s. 574).

Meclis dışında kalan İkinci Grubun önde gelenleri de TPCF'ye katılmışlardır. İkinci Grup ile TPCF büyük ölçüde aynı zaruretlere sonucu doğmuştur. TPCF programı ile İkinci Grubun programı arasında benzerlikler bu yönüyle şaşırtıcı değildir. Bu nedenle daha önce İkinci Grupta yer alan 18 eski mebus TPCF'ye katılmıştır (Demirel, 2007, s. 600-602). TPCF'nin mebus sayısı hakkında farklı rakamlar verilmekle birlikte genel görüş 29 mebusa sahip olduklarıdır (Çakan, 1999, s. 405).

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Beyannamesi, Programı ve Nizamnamesi

Şüphesiz yeni fırkanın bir çeşit vitrini olarak görülebilecek beyanname, nizamname ve program gibi dokümanları TPCF hakkında yeteri kadar bilgi verebilecek niteliktedir. Beyannamesinde fırkanın teşekkül gayesi, siyasi istiklalini kendi azim ve iradesiyle kazanan ve mukadderatını bizzat tayin ve idare etmek olgunluğunu ve kabiliyetini gösteren millete, bu yeni sahada sarsılmadan yürüyebileceği dosdoğru bir yol açmak olarak belirtilmiştir. Yine beyanname, millî hakîmiyet prensibine vurguda bulunularak bu prensibin fiiliyatta mahdud heyetlerin eline geçmesi ile milleti bu haktan mahrum edebilecek bir istibdat şeklinin meydana gelebileceği tehlikesine dikkat çekilmiştir. Bunun için milletvekillerinin vekâlet haklarını suiistimal etmeyecekleri gerek milletvekillerini gerek icra vekillerini sürekli kontrol altında bulunduracak vasıtalarla şiddetle ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Kamuoyu ve basın her ne kadar böyle vasıtalar iseler de her zaman etkili ve faydalı olamayabilecekleri ifade edilerek bunlar arasında en etkilisinin aynı kanaati paylaşan mebusların mecliste oluşturacakları dengeleyici ve kontrol edici gruplar yani fırkalar olduğu ifade edilmiştir. Nizamnamede ayrıca genel hürriyetlerin şiddetle taraftarı bulunduğu, şahsi hürriyetlerin her sahada mukaddes görüldüğü, fırkanın tefrika demek olmadığını insanların benimseyeceği geniş bir müsaadekarlık takip edileceği, dar fırkacılık zihniyetinden kaçınılacağı, başka fırkalarla fikirlerde ortaklık söz konusu olursa onlarla da beraber hareket edilebileceği, her türlü irticai hareketlere karşı koymaktan çekinilmeyeceği ortaya konulmuştur. Ayrıca kanunların ihtiyaçlara göre tamamlanacağı ve ıslah edileceği, fırkanın tahakkümlerin aleyhinde bulunmasından ötürü kendi iç işleyişinde de buna imkân verilmeyeceği ne bir kişinin ne de bir grubun tahakküm yolu ile meramlarını kabul etmeyeceği, her karar ve hükmünde yetkili kurulların oy çokluğuna itibar edileceği kaydedilmiştir (Tunaya, 1952, s. 615-616).

Zürcher, TPCF'nin beyanname ve program gibi kaynakları üzerinden öncelikle kişisel dargınlık mı siyasal program mı tartışması yapmış, nihayetinde kişisel çekişmelerin partinin ortaya çıkışında etkili olduğu görüşüne hak verdiğini söylemiştir. Aynı zamanda parti programının Sabit, İsmail Canbolat ve Ahmet Şükrü Beyler gibi sivrilmiş sivil politikacılar tarafından yapıldığını ve TPCF'nin bağımsızlık sonrasının muhafazakârları olarak görülebileceğini kaydetmiştir (Zürcher, 2007, s. 135-153).

Yeni fırkanın programının ve beyannamesinin ortaya çıkmasından sonra Halk Fırkalılarının ilk tepkisi yeni fırkanın programının kendilerinden farklı olmadığı ve dolayısıyla böyle bir fırkaya ihtiyaç bulunmadığı doğrultusunda olmuştur (Akşam, 19 Kasım 1924, s. 1). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üzerine yapılan bazı incelemelerde de bu görüşler ortaya atılmıştır (Sezgin ve Saylan, 1983-1985, s. 2050). İlerde söz edileceği üzere, Mustafa Kemal Paşa da aynı kanaate sahiptir. Öte yandan yeni fırka önde gelenleri, bu iddianın yanlışlığını ortaya koymaya çalışmıştır. Yeni fırkanın ileri gelenlerinden İsmail Canbolat, fırkalarının Halk Fırkasından farkı olmadığı görüşlerine şöyle katılmadığını açıklamıştır (Son Telgraf, 19 Kasım 1924, s. 1):

“Bizim düşündüklerimizi bizim duyduklarımızı duymuş ve düşünmüş olsalardı elbette çekilmeğe lüzum görmezdik. Bir misal olarak meclisi fesih ve veto maddelerini ele alalım: Biz bu hakların reiscumhura verilmesine muhalifiz. Hâlbuki diğer fırkanın

bilhassa nafiz azası son fırka içtimaında bu hakların reisicumhura verilmesinde mahzur olmadığını alenen söylemişlerdi. İşte bizi ayıran farklardan basit bir misal”.

Ayrıca TPCF'nin mühim erkânından Ali Fuat Cebesoy'da eski ve yeni fırka arasında detaylı mukayeseler yapmış aradaki farkları madde madde sıralamıştır (Cebesoy, 1960, s. 114-116).

Belirtilmeli ki TPCF'liler CHF'nin programı olmadığını ileri sürmüşlerdir. Ali Fuat Paşa da bunlardan biridir. Buna karşı *Vakit* gazetesi yazarı Mehmet Asım, neden partide iken programımız yok deyip program yapalım demediniz. CHF'de bir kusur varsa bu aynı zamanda Ali Fuat Paşa'nın da kusurudur. Ali Fuat Paşa'nın sözleri siyasi edebiyattır, demiştir (Mehmet Asım, 29 Aralık 1924, s. 1). Keza Ahmet Şükrü Bey de ilerde, İzmir Suikastı yargılamalarında görüleceği üzere, CHF'nin siyasi programı olmadığını, sözü edilen umdelerin ise siyasi fırka programı olarak kabul edilemeyeceğini söylemiştir (Cumhuriyet, 30 Haziran 1926, s. 2).

TPCF; *İstiklal*, *Son Telgraf*, *Tanin*, *Tevhid-i Efkar* ve *Vatan* gibi İstanbul basınının ekseriyetinden destek görmüştür. Bunlardan biri olan *Son Telgraf*, TPCF'nin programını değerlendirdiği bir yazıda, fırka ve siyaset edebiyatımızın eserleri arasında bu programın da bir yeri olacağını belirtmiş, fakat fırkanın teşekkülündeki asıl faydanın özellikle iktidar fırkasını tenkit ve kontrol edecek olmasında bulunduğu altını çizmiştir (Son Telgraf, 19 Kasım 1924, s. 1).

Yine *Son Telgraf*, iki fırka arasındaki farkları ise şu şekilde açıklamıştır: Yeni fırka hakk-ı hakîmiyet ve hükümraniyetin bilakayduşart kullanılmasını millet meclisinin yetkisi dairesinde görüyor ve bunlardan herhangi birinin yürütme tarafından kullanılmasına karşıdır. Hatta millettten vekâlet alınmadıkça anayasanın da değiştirilmesine muhaliftir. Oysa Halk Fırkası, veto ve fesih yetkisini yürütmeye vermekte beis görmüyor. Yeni fırka şehreminlerin seçimle gelmesini savunuyor. Halk Fırkası ise aksini söylüyor. Yeni fırka idari adem-i merkezîyet esasını savunuyor. TPCF demokrasi ve cumhuriyet mefhumu gereği bir dereceli seçimi savunuyor. Halk Fırkası her ne kadar yeni fırkayla yarışmak için bu doğrultuda bir teklif vermişse de önderleri bunu benimsemiyorlar ve karşı çıkıyorlar. Cumhurbaşkanının seçimden sonra mebusluk sıfatının sone ermesi yeni fırkanın programında mevcut olmasına karşın, Halk Fırkası bu hususta farklı düşünüyor (Son Telgraf, 23 Kasım 1924, s.2). Görüldüğü üzere *Son Telgraf* TPCF'ye çok ciddi destek vermiş ve CHF'ye nazaran bu yeni fırkanın daha demokratik ve ideal değerlere sahip olduğunu öne çıkarmıştır.

58 maddeden oluşan TPCF programının özellikle dikkat çeken maddeleri şunlardır (Tunaya, 1952, s. 616-618): Türkiye devleti halkın hâkimiyetine dayanan bir cumhuriyettir (Madde 1). Hürriyetperverlik, halkın hâkimiyeti, fırkanın temel mesleğidir (Madde 2). Yapılacak kanunlarda halkın ihtiyacı, menfaatleri, yönelişleri, asrın gerekleri ve adalet prensipleri hâkim olacaktır (Madde 3). Fırka genel hürriyetlere şiddetle taraftardır. Toplumun ihtiyaçları, istekleri ve toplumsal düzenin korunması endişesi için bu hürriyetlere sınır koymak zaruri olursa ancak Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile bu sınırın konulmasına

tarafıtar olunacaktır (Madde 4). Milletten açıkça vekâlet alınmadıkça Teşkilat-ı Esasiye Kanunu değiştirilmeyecektir (Madde 5). Fırka efkâr ve itikadat-ı dinîyeye hürmetkârdır (Madde 6). Mebus seçiminde bir dereceli oy verme usulü kabul edilecek ve her kazanın bir seçim bölgesi olması savunulacaktır (Madde 8). Cumhurbaşkanı seçilen kişinin mebusluk sıfatı, seçilmesinin ardından sona erecektir (Madde 12). Millî birliğin bozulmasına engel olmak için devletin gözetimi devam etmek üzere idari adem-i merkeziyet esası desteklenecektir (Madde 14). Şehreminleri, diğer belediye başkanları gibi seçim usulüne tabi tutulacaktır (Madde 23).

İlk beş maddeye bakıldığında buradaki hususların genel prensipler olduğu ve Halk Fırkası tarafından da benimsendiği anlaşılır. Ancak müteakip maddeler yeni fırkayı Halk Fırkasından farklı kılan temel hususiyetleri içerir. Programın eğitimle ilgili maddeleri içeriği yani darüleytamlar, vahdet-i terbiye, amelî eğitimin icrası, ilköğretimin mahalline tevdi gibi konular, İttihat ve Terakkinin iktidar yıllarında yani Ahmet Şükrü Bey'in Nazırlığı döneminde uygulanmaya başlanmıştır. Bu bakımdan TPCF programının özellikle eğitimle ilgili kısmının İttihat ve Terakki programıyla benzerliğinin vurgulanması gerekir (Tunaya, 1952, s. 620).

Fırka ayrıca 63 madde ile bir geçici maddeden oluşan bir nizamname de hazırlamıştır. Fırkanın beyanname ve programında görüldüğü üzere burada da millî hâkimiyet prensibinden ve cumhuriyet idaresinin güçlendirilmesinden söz edilmiş, ülkenin gelişme yolunda ilerletilmesinden bahsedilmiştir. Nizamnamenin büyük bir kısmı kongrelere hasredilmiştir. Genel kongre ile vilayet ve kaza kongrelerinin oluşumu, çalışma takvim ve usulleri, görev ve faaliyetlerinden söz edilmiştir (Yeşil, 2002, s. 454-462).

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Teşkilatlanması ve Faaliyetleri

Fırkanın faaliyetlerine geçmeden evvel bir hususu burada belirtmek gerekir. O da yeni fırka kurulur kurulmaz bünyesinde eski nafiz İttihatçıları da barındırması önemli bir etken olsa gerek, hemen İttihat ve Terakki ile ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Şöyle ki TPCF İttihat ve Terakki Fırkasının bir istihalesi, diriltilmesi ve tekrar faaliyete başlaması şeklinde görülmüştür (Mehmet Asım, 6 Ekim 1924, s.1). Özellikle Ahmet Şükrü ve İsmail Canbolat Beylerin firkada aktif rol almaları bu iddianın en büyük mesnetlerinden biri olmuştur (Vakit, 19 Kasım 1924, s.1). Yine fırkanın kurulduğu ilk günlerde önde gelen İttihatçıların İstanbul'da takip edildikleri ve belli mekânlarda içtimalar yaptıkları ile ilgili haberler basında paylaşılmıştır (Akşam, 21 Kasım 1924, s.1; Son Telgraf, 2 Ekim 1924, s. 1). Böyle olmasına karşın iktidar sözcüleri yeni fırkayı İttihat ve Terakki Fırkasından ziyade Hürriyet ve İtilaf Fırkasına benzetmişler, kendi firkalarıyla İttihat ve Terakki Fırkası arasında ise ayrıntıklar bulunduğunu iddia etmişlerdir. Yunus Nadi Bey, firkaların nasıl teşekkül ettiğine de uzun uzadıya yer verdiği yazısında, önce İttihat ve Terakki Partisi ile Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kuruluşlarını anlatmış, ardından CHF'nin kuruluşundan söz etmiştir. Nihayette Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile TPCF'nin bir ihtiyaç saikiyle değil, bir ihtiras sonucu doğduklarını iddia etmiş, CHF'den ayrılan Terakkiperverlerin ise İttihat ve Terakki Partisinden ayrılan hizbi tanzir etmekten masun kalabilmelerini temenni etmiştir (Yunus Nadi, 1 Aralık 1924, s. 1). Aynı doğrultuda Mete Tunçay, CHF'nin tek parti dönemini ele aldığı çalışmasında kişiliklere karşı olma sorunu bir tarafa 1924

sonlarında Türk siyaset sahnesinde yer alan iki partiden İttihat ve Terakki kalıt ve geleneğine hiç şüphesiz CHF daha yakındı, tespitini yapmıştır (Tunçay, 1992, s. 104). İlerde görüleceği üzere CHF'ye yakın bazı isimlerin İttihat ve Terakki Fırkası ile ilgili bu olumlu bakışları İzmir Suikastı teşebbüsünden sonra tam aksi yönde bir değişim gösterecektir (Müezzinoğlu, 2015, s. 155-176).

Yeni fırkanın resmen kuruluşu ile birlikte Başvekil İsmet Paşa'dan istifa gelmiştir. Yerine Fethi Bey hükümeti kurmuştur. Muhalefete yakın gazetelerde bu gelişme olumlu karşılanmış hatta İsmet Paşa eleştirilerek başvekil olduğunda kendisine bağlanan ümitlerin zamanla sona erdiği ifade edilmiştir. Fethi Bey'in olumlu karşılanmasında özellikle son açıklamaları ve itidalli tutumunun etkili olduğu ileri sürülmüştür (Fevzi Lütü, 22 Kasım 1924, s. 1). Mehmet Asım Bey, muhaliflerin Fethi Bey'e güvenoyu vermesini değerlendirdiği yazısına "Hiddet ve Hayret Ettik mi?" başlığını atmıştır. Fethi Bey'in beyannamesinde İsmet Paşa'nın programını devam ettireceğini açıklamasına atıf yaparak, demek ki mesele İsmet Paşa hükümetinin siyasetiyle değil, şahsiyetiyle ilgilidir, demiştir (Mehmet Asım, 1 Aralık 1924, s. 1).

CHF çevrelerine göre TPCF ilk günlerinde bazı buhranlar yaşamıştır. Buna göre firkada şu üç grup bulunmaktadır. Muhafazakârlarla hocalar; Kazım Karabekir Paşa ve birkaç arkadaşı; Adnan Bey, İsmail Canbolat Bey, Refet Paşa ve birkaç arkadaşı. Rauf Bey ile Ali Fuat Paşa'nın durumu ise net değildir. Bir başka iddiaya göre ise TPCF azası İzmit Mebusu Ahmet Şükrü Bey, bir nedenle firkadan ayrılmak istemiş, onu ikna için Adnan Bey İstanbul'a gönderilmiştir (Cumhuriyet, 25 Kasım 1924, s. 1). Öte yandan TPCF'yi destekleyen gazetelerde bu iddiaların yanlışlığına değinilmiştir. Buna göre, İzmit Mebusu Ahmet Şükrü Bey ve bazı arkadaşlarının âyan meclisi teşkili taraftarı oldukları, hatta fırkanın programı tanzim edilirken bu hususta tartışma yaşandığı ve neticede aleyhtekilerin ekseriyeti nedeniyle karar alınamadığı gibi duyular doğru değildir. Aksine yeni fırka intizam içerisinde çalışmaktadır. Hatta TPCF Katib-i Umumisi Ali Fuat Paşa ne programımızda böyle bir kayıt ne de bu fikirde bir arkadaş vardır. Kesin olarak yalandır, demiştir (Son Telgraf, 25 Kasım 1924, s. 1). Aynı gazeteye göre fırka içerisindeki bütün bu ihtilaf ve karışıklık söylentileri, Kazım Karabekir Paşa'nın reis seçilmesiyle artmaya başlamıştır. Gerçekte iki meclisli yapıyı daha önce Halk Fırkası da tartışmıştır. Hatta en çok destekleyenlerden biri de Ahmet (Ağaoğlu) Agayev'tir. Ayrıca şimdi tartışılan âyan meclisi teşkili değil, millet meclisi azasından seçilecek ikinci bir meclis oluşturulmasıdır. Buna benzer konular sadece genel kongrede konuşulabilir (Son Telgraf, 27 Kasım 1924, s. 1).

Yeni fırkanın mühim isimlerinden Rauf Bey, TPCF ve mesleği hakkında bir gazeteye verdiği demeçte hak ve hakikat yolunda yürüdüklerine emin olduklarını, uzun sürse de hakkın neticede başarılı olacağına inandığını belirtmiştir. Rauf Bey TPCF'nin İttihat ve Terakkinin bir istihalesinden ibaret olup olmadığına dair soruya; ülkedeki vatandaşlardan kim firkalarının programını kabul ederse üye olabileceğini, kabul etmeyenlerin şahıs ve görüşlerine de saygılı olduklarını açıklamıştır (Son Telgraf, 6 Aralık 1924, s. 1). Rauf Bey'in bu açıklamasından bir hafta sonra yine TPCF'nin bir azası, İttihat ve

Terakki teşkilatının dağılarak TPCF'ye iltihak ettiğine ilişkin bir soruya, “Fırkamıza her vatandaş girebilir. Tabii olarak bu teşkilattan da yararlanacağız” demiştir (Son Telgraf, 12 Aralık 1924, s. 1).

Bir müddet sonra İstanbul münhal mebuslukları için seçime gidilmiştir. TPCF İstanbul teşkilatını henüz tamamlamadığı için aday göstermemiştir (Son Telgraf, 9 Aralık 1924, s. 1). Ayrıca muhalefete göre müntehib-i saniler çeşitli nedenlerle CHF'ye bağlı olduklarından, aday gösterilmesi fırkaya rağbetin azalmasına yol açabilir diye düşünülmüştür. Tahmin edildiği şekilde seçimi CHF kazanmıştır. Bu bilgilerin verildiği *Son Telgraf* gazetesinde seçim sonuçları oldukça alaycı ve iğneleyici bir üslupla şöyle değerlendirilmiştir (Son Telgraf, 12 Aralık 1924, s. 1):

“Kazandılar. Kazanacaklardı. Kazanmaları kadar tabii bir şey yoktu. Polisiyle jandarmasıyla, hükümet kuvvetleriyle, kordonlu veya tabancalı memurlarıyla müntehib-i sanileriyle yalnız onlar vardı. Zaten kaç yıldır biz bu manzaraya alışmışız. Şehremini memurlarına, vali maiyetine, fırka mutemetlerine atiyeler verilse 40 gün 40 gece düğün yapsalar yeridir.”

Bu seçimlerin ardından gerginliklere yol açan Bursa seçimlerine gidilmiştir. Burada müstakil olarak seçime giren Nurettin Paşa kazanmıştır. Fakat Halk Fırkahılar süresi içerisinde Paşanın askerlik görevinden istifa etmediğini gerekçe göstererek mebusluğunun tasdikini engellemişlerdir. Bu şekilde Nurettin Paşa'nın seçimine itiraz edilmesi ve mazbatasının iptali, muhalifler tarafından CHP'nin bir müdahalesi olarak yorumlanmıştır. CHP'nin aday çıkarmadığı yinelenen seçimi tekrar Nurettin Paşa önde götürmüştür (Tunaya, 1952, s. 609)

Teşkilatını tamamlayamadığı için başlangıçta seçimlerde aday göstermeyen TPCF, ilk adaylık gösterimini İzmir seçimlerinde yapmıştır. Burası için, tanınmış İttihatçılardan İzmir eski valisi Rahmi Bey tercih edilmiştir (Son Telgraf, 18 Aralık 1924, s. 1). Seçimlerin kaybedilmesinin ardından yaptığı açıklamada TPCF önde geleni Ahmet Şükrü Bey, Rahmi Bey'in gönlüsüz çalıştığını ve TPCF adayı ilan edildiği hâlde müstakil olarak seçime girdiğini, gayret gösterseydi kazanabileceğini, ama kararsızlığının böyle olumsuz bir neticenin alınmasına yol açtığını belirtmiştir (Son Telgraf, 30 Aralık 1924, s. 1).

TPCF'nin İstanbul, İzmir ve Trabzon teşkilatına memur edilen Ahmet Şükrü Bey, 1924 Aralık sonlarına doğru teşkilatlanma çalışmaları ve seçimler hakkında önemli açıklamalarda bulunmuştur. Kırkilise seçimlerinden halkta memnuniyet verici bir uyanıklık olduğunun anlaşıldığını; Gümüşhane seçimleri için fazla baskı yapıldığının işitildiğini; Urfâ ve Kırşehir'de ise seçimlerin kaybedilmesinin bu bölgedeki müntehiplerin çiftlik ve arazi sahipleri olmaları ve hükümetle daha çok münasebetleri bulunmaları dolayısıyla hükümetin adayına oy vermezlerse işlerinin yapılmayacağı korkusundan kaynaklandığını belirten Ahmet Şükrü Bey, ahalsi nispeten daha münevver olan şehirlerde seçimin her türlü vasıtalara rağmen daha başarılı gerçekleştiğini ifade etmiştir. Açıklamasında hükümet memurlarının CHF lehine seçimlere tesir etmelerine ve oy güvenliği ile ilgili yanlışlıklara da işaret eden Ahmet Şükrü Bey, muhabirin Halk Fırkasına karşı muvaffak olacağınızı ümit ediyor musunuz? sorusuna şöyle cevap

vermiştir (Son Telgraf, 23 Aralık 1924, s. 2): “Görüyorsunuz ki Halk Fırkasına karşı bir adem-i memnuniyet ruhu vardır. Ve bu ruh, kendi kendine faaldir. Bir bir kendini gösteriyor”.

Ahmet Şükrü Bey’in yukarıda aktarılan bu açıklamaları CHF çevrelerinde rahatsızlık yaratmıştır. Özellikle CHF’ye karşı bir memnuniyetsizliğin var olduğunu belirtmesi, Gazeteci-Mebus Yunus Nadi Bey’i köşesinde cevap vermeye sevk etmiştir. Yunus Nadi Bey’e göre, Ahmet Şükrü Bey taahhütname vererek CHF’ye girmiştir. Açıklamaları amiyane birkaç sözden ibaret olup, TPCF ile ilgili yeni bir fikir vermemektedir. Ahmet Şükrü Bey Halk Fırkasına karşı memnuniyetsizliği nerelerde ve nasıl gördüğünü izah etmemiştir. Ahmet Şükrü Bey’in yaptığı demagojidir. (Yunus Nadi, 25 Aralık 1924, s. 1).

Ahmet Şükrü Bey, Yunus Nadi Bey’in yukarıdaki yazısına *İstiklal* gazetesinden cevap vermiştir. Öncelikle taahhütname konusuna değinerek taahhütname ile mebus olmadığını belirtmiştir. Ardından Ahmet Şükrü Bey yeni firkanın ortaya çıkış gerekçesini açıklamıştır. Buna göre Cihan Harbi milletlerin kendi kaderini kendilerinin belirlemesi gereğini güçlendirmiş ve Türk milleti de buna inanmıştır. İşte bunun için milletin kendi kendini idare etmesini sağlamak ve milleti ilgilendiren konularda bir zümrenin veya bir kişinin tahakkümünü ortadan kaldırmak amacıyla TPCF kurulmuştur. Bu bilginin ardından Ahmet Şükrü Bey Halk Fırkasında ciddi rahatsızlık yaratacak şu sözleri kullanmıştır (Tanin, 28 Aralık 1924, s. 1):

“Son söz olarak bir ricada bulunacağım. İkiye bir umdelere sadakat, umdelerle mebus olmak gibi sözler tekrar olunuyor. Mebusluğa esas olan bu umdeler nedir? Bunların sağlam neresi kalmıştır? Madde madde yazarsanız benim gibi bu umdelerin cahili olanları tenvir buyurmuş olursunuz”.

Nitekim Yunus Nadi Bey, Ahmet Şükrü Bey’in umdelerle ilgili bu sözlerine hemen karşılık vermiştir: *“Umdeler tabikat sahasındadırlar ve bütün kuvvet ve şevketleri ile yürüyorlar. Hatta sizin firkanızın tuttuğu yol bile umdelerin mahsulüdür; Şükrü Beyefendi”* (Yunus Nadi, 28 Aralık 1924, s. 2).

Kuruluşun ilk günlerinde TPCF’nin mühim simalarından Mersin Mebusu Besim Bey’in yaptığı şu açıklama, yeni firkanın temkinli hareket ettiğini ve siyaset zeminine ayaklarını sağlam basmak istediğini açıkça göstermiştir (Akşam, 19 Kasım 1924, s. 1):

“Hükûmete beyannamemizi verdik. Artık memleketin menafini daha samimi ve daha serbest bir tarzda müdafaa edeceğiz. Firkanın teşekkülü memlekette mühim bir hadisedir. Şimdiye kadar teşekkül eden fırkaların akabeti malumdur. Biz bu fırkaların düştükleri hatalara karşımayacağız. Vaka bir imtihan devresi geçirmekte olduğumuzu biliyoruz. Fakat bu imtihanı kazanmağa çalışacağız.”

Bir süre sonra, bu kez TPCF’nin önde gelenlerinden Feridun Fikri Bey, gerçek maksatlarının iktidar mevkinin ele geçirmek değil, millet meclisinin hukukunu ve vasi yetkilerini temin etmek, yetki yollarına giden esasları hazırlamak, hükûmeti ve işleri gözetim altında bulundurmak olduğunu dolayısıyla

bir zaman için işleri ellerinde tutanlar değil, işleri kontrol edenler vaziyetinde kalacaklarını söylemiştir (Son Telgraf, 28 Aralık 1924, s. 1). Feridun Fikri Bey'in bu beyanını destekler nitelikte bir açıklamayı sonradan Ali Fuat Paşa da yapmıştır. O, Cumhuriyet'in ilanından sonra Atatürk'ün partiler üstü kalacağını düşündüğünü, fakat onun ülkede hakiki bir reform ve kalkınma yapacak bir fırkanın (Halk Fırkası) başında bulunmayı arzuladığını, sonra TBMM'de yalnız Atatürk'ün partisinin olup kimsenin karşısında parti kurmaya cesaret edemediğini, böylece hükûmetin meclis murakabesinden mahrum kaldığını, bu durumun böyle süremeyeceğini ve memlekete son bir hizmet daha etme düşüncesiyle önemli vazifeleri bırakarak ve sırf TBMM'de murakabe vaziyetinde kalmak şartıyla Cumhuriyet Fırkasını (TPCF) kurduklarını, meclisten 80 kadar mebus bu partiye gelmek istemişse de hedeflerinin iktidara geçmek değil, aksine murakabede kalmak olduğundan 38 kişiyle yetinildiğini söylemiştir (Hayat Tarih Mecmuası, 1965, s. 89). Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, yeni fırka kendisine yöneltilen "iktidar hırsı" ve "istical" gösterme gibi ithamları kabul etmemektedir.

Muhafif fırka karşısında CHF'nin tereddütlü bir politika takip ettiği görülür. Şöyle ki CHF'den 20 kadar mebus bir dereceli intihabın çoktandır fırkalarının amacı olduğunu ileri sürerek kabulü için bir takrir vermişlerdir. Söz konusu takrirden bir dereceli intihap, fırkanın halkçılık amacıyla örtüşmesi, hakîmiyet-i milliyenin daha esaslı tecelli etmesi, medeni ülkelerde ve hukuk kaidelerinde bu usulün kabul edilmiş bulunması nedenleri ile gerekli görülmüştür (Akşam, 20 Kasım 1924, s. 1). Teklifin akıbetine bakıldığında sadece ani bir siyasi manevra olarak sözde kaldığı ve devamının getirilemediği görülür.

Yeni fırkanın kurucuları Gazi Mustafa Kemal Paşa ile temasa geçerek hareketlerinin kendisine karşı olmadığını, muhalefetlerinin hükûmete karşı bulunduğunu açıklamışlar, bu husustaki beyanlarını gazetelerde yayınlamışlardır. Aksine Halk Fırkası ileri gelenleri, muhalefetin hükûmete karşı değil, doğrudan kendilerine karşı olduğunu Gazi'ye telkin etmişlerdir. Hakikatte muhalefet İsmet Paşa'ya olduğu kadar Gazi Paşa'ya karşı da doğmuştur. Yeni fırka yönetiminde Gazi Paşa'ya karşı olanların varlığı, bu iddiayı doğrulamaktadır (Erer, 1963, s. 27-28).

Gazi Paşa'nın kuruluşu sonrası TPCF'yle ilgili ne düşündüğü, *Times* gazetesi muhabetine verdiği şu demeçten öğrenilmiştir (Vakit, 12 Aralık 1924, s. 1; Son Telgraf, 11 Aralık 1924, s. 1; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III*, 1961, s. 77-78):

"Terakkiperver Fırkanın programında mevcut, Halk Fırkasının umdelerinden hariç ve mevzu-ı münakaşa olmağa değer; esaslı bir prensip ve fikir görünmüyor. Teferruata ait görülebilen bazı noktalar erbab-ı ihtisasın her gün yeniden tetkik ve münakaşa edebileceği ve yeni neticelere vasıl olabileceği hususattır. Veto hakkı, hakk-ı fesih, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun mevadd-ı mahsusası ile tasrih ve tespit olunmuştur. Efkâr ve itikadat-ı dinîyeye hürmetkâr olmak öteden beri tabii ve umumî bir telakkidir. Bunun aksini düşünmek için sebep yoktur. Hâkîmiyetimilliyemiz asla tehlikeye maruz değildir. Bütün millet onun müdrik ve fedakâr muhafızdır. Bir istibdadın mevcudiyetine dair ima ve telmihler bence kabil-i izah değildir".

Aynı demeçte Gazi Paşa yekdiğerini murakabe edecek fırkaların varlığını hakîmiyet-i milliye ve özellikle Cumhuriyet ile idare edilen bir ÷lke için normal gördüğünü, bu tabii vaziyete karşı kendi durumunun da tabii olmaktan başka bir şey olamayacağını beyan etmiştir. CHF ile manevi bağı muhafaza etmesine karşın, cumhurbaşkanının fırkaların üstünde olması esasını kabul ettiğini, ancak görevinin hitamında Halk Fırkasının başında fırkalarla beraber fiilen çalışacağını söylemiştir (Vakit, 12 Aralık 1924, s. 1; Son Telgraf, 11 Aralık 1924, s. 1; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III*, 1961, s. 77-78).

Zürcher, Atatürk'ün 1924'te bir muhalefet partisinin kurulmasına karşı bulunduğunu, aynı zamanda taktik gereği kışkırtmalardan mümkün merteye kaçınarak ihtiyatlı bir tutum izlediğini, hatta İsmet Paşa'nın görevden alınmasının bu politikanın bir sonucu olduğunu söyler. Yine O, tüm bunlarla birlikte Atatürk, uzun vadeli bir hedef olarak çok partili demokrasiyi desteklemesine rağmen, bu ideali, sosyal ve kültürel reformlara göre kesinlikle ikinci sıradaydı, diye görüş belirtir (Zürcher, 1988, s. 19). Nutuk'ta ise TPCF'ye karşı tamamen olumsuz bir yaklaşım söz konusudur. Gazi'ye göre fırkanın programı gizli ellerin mahsulüdür. Cumhuriyet kelimesini telaffuzdan çekinenlerin, Cumhuriyet'i doğduğu gün boğmak isteyenlerin kurdukları fırkaya cumhuriyet ve hem de Terakkiperver Cumhuriyet unvanı vermeleri ciddi ve samimi değildir. Fırka muhafazakâr olarak ortaya çıksaydı belki bir anlamı olabilirdi. Fakat bizden daha cumhuriyetçi ve daha fazla terakkiperver olduklarını iddiaya kalkışmaları tabii olarak doğru değildir. Bu tespitlerin ardından Gazi Paşa TPCF'nin 6. Maddesine atıfta asırlarca bunun bayrak yapıldığını ve birçok felakete uğranıldığını belirtmiş, "TPCF programı en hain dimağların mahsulüdür. Bu fırka memlekette suikastçıların ve mürtecilerin tahassüngâhı ve ümid-i istinadı oldu", demiştir (Atatürk, 2010, s. 1184-1186).

Yine 1924 yılının son günlerinde, İsmet Paşa'ya yapılan bir ziyaret esnasında yeni fırkanın mühim simalarından Ali Fuat Paşa ile Adnan Bey Gazi Paşa ile karşılaşmışlar ve Gazi'nin "Türkiye'de partiler ve parlamento hayatının başlamasından dolayı memnuniyet duyuyorum", şeklindeki sözlerinden hayli hoşnut kalmışlardır (Cebesoy, 1960, s. 125-126).

Ocak 1925 sonlarına doğru TPCF'nin İstanbul merkezi açılmıştır. Açılıştta fırkanın İstanbul Kâtibi Vasıf Bey bir konuşma yapmış ve şunları söylemiştir: Ülkede daha önce teşekkül eden fırkalar haklı haksız iyi akibete mazhar olamamışlar, yani görevlerini esaslı bir şekilde tamamlayamamışlardır. Bu durumun bir değil, çok sayıda nedeni vardır. Bir tanesi, fırkaların asıl kuruluş maksadı murakabeden ibarettir. Murakabe olmazsa hürriyet teessüs etmiş olmaz ve hükümler olan kuvvet ve vaziyet mutlakiyet olur. Her şeyin her fırkanın üstünde bir vatan vardır. Fırkaların kuruluş amacı da buna hizmet olduğundan birbirlerine karşı mücadelenin bu mukaddes kavramı gözden kaçırılmadan fikri ve ilmî bir sahaya yönelmesi gerekir. Hele şahsiyete kesinlikle tenezzül edilmemesi gerektiğine inanmaktayız (Tanin 29 Ocak 1925, s. 1; İkdâm, 29 Ocak 1925, s. 1). Vasıf Bey yeni fırkanın özellikle murakabe etme yönüyle önemli olduğunu belirtmiş ve esas olanın vatanın menfaatleri olduğuna dikkat çekmiştir.

Belirtilmelidir ki yeni bir fırka olması ve teşkilatlanma çalışmalarını tam olarak

tamamlayamaması gibi nedenlerle girdiği seçimlerde kayda değer bir başarı alamayan TPCF kısa sürede halkta karşılık bulmuştur. Özellikle muhafazakâr doğu, İstanbul ve iskân sorunlarının büyük ölçüde devam ettiği İzmir civarındaki bölgeler fırkanın taraftarlarının yoğun bulunduğu yerler olmuştur (Nurgün Koç, 2013, s. 80).

Şeyh Sait İsyanı ve Takrir-i Sükûn Karşısında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Şubat 1925'te Türkiye'nin doğusunda ortaya çıkan ve elebaşısına atfen Şeyh Sait İsyanı olarak değerlendirilen hadise, Cumhuriyet rejimine ilk ciddi tehlike olarak belirmiş ve genç Türk devletini bir hayli uğraştırdıktan sonra sonuçta askerî tedbirlerle bastırılabilmiştir (Kalafat, 1992; Özdemir, 2002, s. 481-495). İsyanın siyasi neticeleri oldukça önemli olmuştur. Müteakiben anlatılacağı üzere TPCF'nin kapatılmasında önemli bir gerekçe olarak kullanılmıştır. Peki, isyan niçin ve nasıl ortaya çıkmıştır? Hemen belirtmeli ki hadise tüm yönleriyle aydınlığa kavuşturulmuş değildir. Zira salt dinî yani irticaî bir hareket mi yoksa elebaşısının etnik kimliği (Kürt) ve hedefleri bağlamında bölgedeki Kürt unsuru üzerinden ayrılcı bir hareket mi olduğu, yabancı bir devletin tesirinin bulunup bulunmadığı varsa ne ölçüde olduğu gibi hususlar hâlâ açıklığa kavuşturulmamış⁴ ve literatürde üzerinde uzlaşmış müşterek ve hakim bir görüşe varılmamıştır. İsyanın 1923'te Erzurum'da kurulan Âzadi adlı örgüt tarafından planlandığı ve hazırlandığı ileri sürülmüştür (Özdemir, 2002, s. 495).

TPCF Başkanı Kazım Karabekir Paşa isyan hakkında mecliste yaptığı konuşmada, fırkasının de tutumuna tercüman olarak, hükûmetin açıklamasından şark vilayetlerinin bazı yerlerinde sınırlı mütegalibenin dışarıdan teşviklerle ve dini alet ederek halkı tahrik ettiğinin anlaşıldığını, hükûmetin örfi idare ilan etmesinin isabetli olduğunu, dini alet ederek millî bütünlüğü tehlikeye düşürmenin vatana ihanet anlamına geldiğini, bunu yapanların lanet edilmeyi hak ettiklerini söylemiştir. Sonra herhangi bir tehlike karşısında bu vatanın evlatlarının her zaman tek vücut bir kütle hâlinde dikileceğini ve her türlü fedakârlığa hazır bulunduğunu tüm dünyanın bilmesi gerektiğini, hükûmetin hadise hakkındaki açıklamasını ve aldığı tedbirleri uygun gördüğünü ifade etmiştir (İkdâm, 26 Şubat 1925, s. 1). Bu sözlerden anlaşılacağı üzere muhalif fırka da isyanın mahiyeti hususunda hükûmetle benzer şeyler söylemiş ve hükûmetin aldığı tedbirleri desteklemiştir. Konuşmaların ardından hükûmet tarafından Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na bir değişiklik teklifi verilmiş ve meclis tarafından ittifakla kabul edilmiştir. Kanuna konulan yeni madde şöyledir (İkdâm, 26 Şubat 1925, s. 1):

“Dini veya mukaddesat-ı dinîyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihaz etmek maksadıyla cemiyetler teşkili memnudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya cemiyetlere dahil olanlar hain-i vatan addolunur. Dini veya mukaddesat-ı dinîyeyi alet ittihaz ederek şekl-i devleti tebdil ve tağyire veya emniyet-i devleti ihlal veya dini veya mukaddesat-ı dinîyeyi

⁴ Şeyh Sait İsyanı üzerine yaptığı incelemede Koç; isyanın din propagandası öne çıkarılmış bir Kürtçülük cereyanı biçiminde değerlendirilmesinin gerektiğini, hükûmetin isyana yönelik sert yaklaşımında genç cumhuriyetin bazı çekincelerinin ağır bastığını ve bunun mazur görülebileceğini, doğru politikanın hadiseye daha ılımlı bir şekilde yaklaşarak uzun vadeli adımların atılması olduğunu belirtmiştir (Koç, 2013, p.165)

alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesat ve nifak ilkası için gerek müñferiden ve gerek müçtemian kavli veya tahriri veya fiili bir şekilde veya nutuk irat veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik hain-i vatan addolunur.”

İsyan sürerken bu kez meclis dâhilinde müessif bir hadise gerçekleşmiştir. Ardahan Mebusu Halit Paşa meclis koridorunda Afyon Mebusu Ali Bey’le münakaşa ederken silahla yaralanmıştır. Yaralı Halit Paşa ziyarete gelenlere kendisini vuranın Rize Mebusu Rauf Bey olduğunu söylemiştir. Afyon Mebusu Ali Bey’in yakın arkadaşı Rize Mebusu Rauf Bey’i korumak amacıyla ve meşru savunmadan yararlanmak suretiyle suçu üzerine aldığı iddia edilmiştir (Kalafat, 1992, s. 97). Buna karşın hadiseyle ilgili pek çok iddianın ortaya atıldığını belirtmek gerekir. Ali Bey’in (Çetinkaya) Halk Fırkasından ayrılan paşalardan söz ederken, paşalar hükûmeti şeklinde bir söz sarf etmesinin bu unvana sahip Halit Paşa’yı rahatsız ettiği ve paşalara hakaret şeklinde algılandığı, hadisenin sırf bu yüzden kaynaklandığı iddialar arasındadır (Goloğlu, 2007, s. 107). Öyle ya da böyle Halit Paşa’nın yaralanması mebusların büyük tepkisine yol açmıştır. Özellikle Saruhan Mebusu Reşat Bey’in mebusların kanaatlerini ifade edemediklerini belirten şu sözleri, bu tepkinin açık bir örneği olmuştur (Ahmet Cevdet, 11 Şubat 1925, s. 1):

“Bir zamandan beri meclis muhitinde derebeylik havası esmektedir. Birçok rüfeka hakiki kanaatlerini izhar edemiyorlar. Efendiler! Burası millet meclisidir. Herkes en emin bir surette kanaatlerini izhar edebilirler. Nizamname-i dâhilide bir kayıt vardır ki aza müsellahan meclise giremezler. Bu madde bilaistisna ve bilakayduşart tatbik edilmeli veyahut bir kararla ilga edilmelidir”.

Bu sözler CHF’nin müfrit kısmını oldukça rahatsız etmiştir. Tepki ve müdahaleler sonucu Reşat Bey sözlerini tevîl etmek suretiyle geri almak durumunda kalmıştır (Ahmet Cevdet, 11 Şubat 1925, s. 1). Halit Paşa ise ancak birkaç gün yaşayabilmiştir. Nihai olarak hadise, muhalifler tarafından kendilerine karşı bir baskı girişimi olarak görülmüştür.

Şeyh Sait İsyanı TPCF programının malum 6. maddesine dayanılarak TPCF’ye mal edilmiştir. Şeyh Sait İsyanı ile ilgili değerlendirmelere bakıldığında bilhassa hükûmete yakın gazetelerin isyanı önemseydiği ve onu ciddi ve tehlikeli bulduğu anlaşılır. Bu kabilden olarak Yakup Kadri “Hesap Günü Gelmiştir” başlıklı yazısında CHF hükûmetinin geç kalmakla beraber aldığı sert ve kararlı tedbirlerle şimdiye kadar kaybedilen zamanı telafi ettiğini belirtmiş ve hükûmetten şunu rica etmiştir (Yakup Kadri, 25 Şubat 1925 s. 1):

“Genç’te patlak veren irtica hareketine mevzî bir isyan nazarıyla bakmasın, irtica tehlikesi ihtimali memleketin her tarafı için aynı derecede vardır. Zira işaret ve emareleri hemen her yerde vuzuh ile meşhut olmaktadır. Dini, belediye intihabatına kadar karıştıran ve Büyük Millet Meclisine dinî mücahede için mebus gönderen vilayetlerimiz

Genç'ten ve Dersim'den çok uzaktır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalan gayrimemnunlar sınıfı imparatorluğun haritasının hemen her noktasında aynı çoğunluktadır."

Karaosmanoğlu, sonradan kaleme aldığı hatıratında eserinde Şeyh Sait İsyanı'nı İsmet Paşa için kendisi katılmamakla birlikte 3. İnönü zaferi olarak telakki edenler olduğunu, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun bütün karşı çıkışlara rağmen, meclise kabul ettirerek iktidara gelen, rakip ve muarızlarını bir daha baş kaldırmayacak şekilde yenilgiye uğratan İsmet Paşa'nın, 45 yıl boyunca edindiği tecrübelerin ışığında bu şartlar altında iktidara gelişini kendi hesabına bir bedbahtlık olarak telakki ettiğini, ne kadar haklı, zaruri ve yerinde de olsa fevkalade karar ve kanunlara dayanarak bir çeşit şiddet tedbirleri ile hükûmet etmenin Batı'daki anlamına göre bir devlet ve siyaset adamı için hoş karşılanmadığını yazmıştır. Diğer taraftan yazar, o günlerdeki ateşli devrim heyecanları ve Millî Mücadele rüzgârları içinde dönemin devlet ve hükûmet adamlarına hak verildiğini, hatta onlara destanî bir şekilde bakıldığını da hatırlatmıştır (Karaosmanoğlu, 1984, s. 94).

Falih Rıfki isyanın mahiyetini, 31 Mart Hadisesi'nden beri gelen bir irtica hareketinin ara verdikten sonra devamı şeklinde değerlendirmiştir (Falih Rıfki 26 Şubat 1925, s. 1). Başka bir yazısında ise isyan hadisesinin İstanbul gazetelerine yüklenemeyeceği ve Kürdistan dağlarında haricî düşmanların gıda almış oldukları bir hareketin memleketin diğer bölgelerindeki fikri münakaşayla bir alakası olmayacağı şeklindeki İstanbul basınının değerlendirmelerine, hariçteki tahrikâtın içteki karışıklık ve kargaşalıklardan kuvvet aldığı şeklinde karşı çıkmıştır (Falih Rıfki, 27 Şubat 1925, s. 1)

Mart 1925 başlarında gazeteler Başvekil Fethi Bey'in TPCF mümessillerinin birçok yerde irtica fikrini uyandıracak tahrirlerde bulunduğu şikâyet ederek, bu tahrirlerin önünü almak üzere vilayetlerdeki fırka teşkilatlarının faaliyetlerine son verilmesini talep ettiğini yazmışlardır. Fethi Bey'in böyle bir talebinin olmayacağı TPCF erkânınca dile getirilmiştir. Örneğin Hüseyin Avni Bey, Fethi Bey'in böyle bir mütalaada bulunmayacağını düşündüğünü, şayet böyle bir fikir açıkladı ise murakabesiz yönetim zihniyetine bağlılığını göstermiş olacağını kaydetmiştir. Yine TPCF'nin İstanbul Kâtib-i Umumisi Kara Vasıf Bey de yaptığı açıklamada böyle bir habere inanmak istemediğini belirtmiştir. Zira daha bir hafta önce CHF toplantısında Terakkiperverlere saldırıldığında, Fethi Bey'in, bazılarının şahsen yaptığı bir şeyden bir firkanın sorumlu olmayacağını ve cumhuriyet anlayışında firkaların yer aldığını ve şahsi hatalardan yararlanarak siyasi amaçlarla İstanbul'da örfi idare ilanı mesuliyetini kabul edemeyeceğini söyleyerek tam bir devlet adamı gibi davrandığını hatırlatmıştır. Ardından TPCF'nin taşra şubelerinin irticaya fırsat verdiğinin de kesinlikle kabul edilemeyeceğini, zira irtica vesaire sebeplerle çıkan isyan mıntkasında firkanın ne şubeleri ne de muhabirleri olduğunu, tahrirlerin ve isyanın TPCF'nin faaliyette bulunduğu mntıkların çok uzaklarında ortaya çıktığını söylemiştir (Tanin, 2 Mart 1925, s. 1; Vakıf, 2 Mart 1925, s. 2; İkdâm, 2 Mart 1925, s. 1).

Böyle bir teklifin vaki olduğu olaya tanık olanlar tarafından da doğrulanmıştır. Şöyle ki söz konusu buluşmada hazır olan Adnan Bey, Rauf Bey ve Kazım Karabekir Paşa'dan oluşan TPCF heyetine

Başvekil, kendi elleriyle fırkalarını dağıtmaya tebliğe memur edildiğini, fırkanın dağıtılmaması hâlinde istikbali çok karanlık gördüğünü ve kan döküleceğini söylemiştir. Kazım Karabekir Paşa cevaben, kanun dairesinde fırka kurmak elimizdedir. Fakat dağıtmak elimizde değildir. Hükûmetiniz her türlü kuvvetiniz ve vasitanız vardır. Fırkayı behemehâl dağıtmak istiyorsanız onu yapmak elinizdedir, demiştir. Bunun üzerine Fethi Bey, sizinle böyle konuştuğumdan müteessirim. Bilirsiniz ki ben her türlü örfi muamelenin karşısındayım. Azınlıkta kalacağımdan korkuyorum, yanıtını vermiştir (Cebesoy, 1960, s. 143; Orbay, 2004, s. 498).

Birkaç gün sonra CHF'nin İstanbul Mutemedi Refik İsmail Bey, Terakkiperverlerin mahallelerde dinî kışkırtmalarda bulunduğu dair daha önce yaptığı bir açıklamayı yinelemiştir. TPCF İstanbul Katib-i Umumisi Kara Vasıf Bey söz konusu açıklamaya şu şekilde cevap vermiştir (Tanin, 4 Mart 1925, s. 1):

“Programımıza, beyanat-ı sarihamıza ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na muhalif propaganda ve tahrikâtta bulunanlardan bahsolumuyor. Bu kabil insanları gazetecilere değil, hükûmete ihbar ile kanunen tecziye ettirmek hem daha doğru hem de memleket menafine muvafıktır. Fırkamız namına böyle bir şeyi mutlak surette reddederim. Şahsen irticai tahrikâtta bulunan varsa ondan malumatım olmadığı gibi fırkamızın da alakası yoktur ve olamaz. Mademki dinî tahrikâtın bir iki aydır devam ettiği iddia ediliyor. O halde hükûmetin bunlardan haberdar olması ve vazife-i kanuniyeye tevessül etmesi lazım değil mi idi? Hâlbuki bugüne kadar Terakkiperverlerin namına böyle muhalif kanun tahrikâtından bahsolumadığı gibi hükûmetçe de tecziye edilmiş veya muhakemeye tevdi edilmiş kimse bilmiyorum”.

Bütün bu iddiaların gölgesinde Terakkiperverler teşkilatlanma işinde hız kesmemiş ve yeni şubeler açmaya devam edilmiştir. Bu kapsamda halkın talebi üzerine Rumeli, Balat, Beyazıt, Sultanahmet ve Galata şubelerinin açılması için hazırlıklara başlanmıştır (Tanin, 4 Mart 1925, s.1).

Öte yandan isyanla ilgili gelişmelerin seyri Fethi Bey hükûmetinin aldığı tedbirlerin Halk Fırkasının özellikle müfrit diye nitelenen kesimi için pek de yeterli görülmediğini ortaya çıkarmıştır. Adı geçen mebuslar hem oldukça hızlı hareket edilmesi hem de sert tedbirlerin alınması taraftarı olmuşlardır. İşte bu ortam içerisinde Gazi Paşa'nın da katıldığı uzun bir grup toplantısı gerçekleştirilmiştir. Müfritler ile mutediller birbirlerine ağır itham ve isnatlarda bulunmuşlardır. Hükûmete en ağır tenkitleri Kütahya Mebusu Recep Bey yöneltmiştir. Fethi Bey, Recep Bey'in söz konusu eleştirilerine hayret ettiğini belirterek gerek bu isyanın başlangıcı olan Kürt harekâtının gerek Nasturi harekâtının Recep Bey'den devralındığını, son hadisenin sorumlusunun yine Recep Bey olduğunu belirtmiş ve sözlerini şöyle sürdürmüştür: “Yazık ki bugünkü fenalığı, Kürdistan meselesini idaresizliği ile çıkaran bir insan, bugün burada beni tenkit ediyor. Efendiler! Aldığımız tedbir kâfidir. Lüzumsuz şiddetlerle ben elimi kana bulayamam”. Bu sözlerin ardından Fethi Bey'e çoğunluğun itimat edeceği düşünülürken birkaç mebusun

manevrasıyla reisicumhurun da müzakereye iştiraki teklif edilmiştir. Gazi burada yaptığı uzun konuşmada hükûmeti tenkit ederek bir nevi bundan sonrasının rotasını çizen şu sözleri sarf etmiştir: “İnkılâba başlayan inkılâbı tamamlayacaktır”. Gazi Paşa'nın bu duruşu ortaya koymasından sonra sertlik yanlısı grubun verdiği takrir oylanmış ve neticede 60 itimat oyuna karşı 92 ret oyuyla hükûmete itimatsızlık gösterilmiştir. Böylece Fethi Bey azınlıkta kaldığını anlayarak istifasını vermiştir (İkdam, 4 Mart 1925, s. 1; Hakimiyet-i Milliye, 3 Mart 1925, s. 1). Yeni hükûmet beklendiği üzere İsmet Paşa riyasetinde teşkil edilmiştir. Eski kabineden yalnız dört vekil yerini korumuştur. Belirtilmeli ki hükûmetin bu şekilde el değişmesi, muhalif firkada istifhamlarla karşılanmış ve vaziyetin açıklığa kavuşturulması arzusu dile getirilmiştir (Hakimiyet-i Milliye, 4 Mart 1925, s. 1).

İsmet Paşa Hükûmeti sicağı sığacağına doğudaki hadise ile ilgili çok önemli kararlara imza atmıştır. Adından da anlaşılacağı üzere 4 Mart 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarılmıştır. Her ne kadar kanunun amacı Şeyh Sait İsyanı'na karşı bir tedbir olarak gözükse de tatbikatta kapsamı bir hayli geniş tutulmuştur. Bu cümleden olarak muhalefetin önce susturulmasında, sonra da ortadan kaldırılmasında bir vasıta olarak kullanıldığı şeklinde değerlendirmelere yol açmıştır. Bu uygulamaların temel dayanağı kanunun şu hükmü olmuştur (İkdam, 6 Mart 1925, s. 1):

“İrtica ve isyana ve memleketin nizam-ı içtimaiyesini ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlale bais bilumum teşkilat ve tahrikât ve teşvikat ve teşebbüsat ve neşriyatı hükûmet, reisicumhurun tasdikıyla resen ve idareten mene mezundur. İş bu ef'al erbabını hükûmet İstiklal Mahkemesi'ne tevdi edebilir”.

Kanunda yer aldığı üzere hükûmet biri Ankara'da diğeri şarkta görev yapmak üzere iki istiklal mahkemesi teşkil etmiştir (İkdam, 6 Mart 1925, s. 1). Kısa süre sonra *Tevhid-i Efkâr*, *Son Telgraf*, *İstiklal Gazeteleri* ile *Aydınlık* ve *Sebülürreşad* dergileri kapatılmıştır (Tanin, 7 Mart 1925, s. 1). Tanin yazarı Hüseyin Cahit Bey, Takrir-i Sükûn Yasası'nı ve bununla başlayan muhalefete dönük uygulamaları protesto için aynı gün köşesinde Malta hatıralarını yayınlamaya başlamıştır (Hüseyin Cahit, 7 Mart 1925, s.1). Özellikle zikredilen gazeteler muhalif firkaya gerek kuruluşu döneminde gerekse faaliyetleri esnasında önemli destek vermişlerdir. Böylece TPCF yayın yönüyle dayanağından mahrum kalmıştır. Öte yandan hükûmet askerî anlamda isyanı oldukça sert bir şekilde bastırmıştır.

Falih Rıfki Bey, devletin isyana karşı bu tutumunu köşesinde şöyle izah etmiştir: Yeni Cumhuriyet, Osmanlı Devleti'nin asi ve isyanlar için bir çeşit budama niteliği taşıyan politikasının yerine, fenalığı tamamen yok etme yolunu tutmuştur. Buna göre genç Cumhuriyet'in ıslahat sistemi yeni olduğu gibi, tenkil sistemi de yenidir. Cumhuriyet hükûmeti şeyhlerin isyanını basit bir asayiş ve zabıta meselesi olarak görmemiş, bir medeniyet ve tecanüs kavgası olarak telakki etmiştir. Sonuç olarak Türkiye Cumhuriyeti içinde devlet nüfuzu ile hiçbir nüfuzun mücadele edemeyeceği ve Cumhuriyet kuvvetlerine isyan edilemeyeceği gösterilmiştir (Falih Rıfki, 14 Mayıs 1925, s. 1). Böylece Falih Rıfki Bey isyanı ele alma ve müdahale etme noktasında eski ve yeni rejimin mukayesesini yapmış, yeni rejimin kendisine yönelen bu ciddi teşebbüse karşı kararlı ve kökünden kararlar aldığını belirtmiştir.

Vakit gazetesinde Takrir-i Sükûn Kanunu'nun değerlendirildiği bir yazıda memleketin genel vaziyetinin henüz fırka hareketlerine müsait olmadığına daha evvel söylenildiği, birkaç ay geçmeden olayların gelişiminin bu tespitin haklılığını gösterdiği, bugün kimsenin Genç İsyanı'nı tertip etmiş olan adamların mecliste gerçekleşen ayrılık hareketlerinden kuvvet ve cesaret almadığını iddia edemeyeceği belirtilmiştir (Vakit, 6 Mart 1925, s. 1).

Yine aynı konuda Siirt Mebusu Mahmut Bey Hakimiyet-i Milliye'deki bir yazısında şu değerlendirmeleri yapmıştır: Hükûmetin memlekette izleyeceği yol takrir-i sükûndur. Siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan İsmet Paşa, Fethi Bey'in politikasını devam ettirecekti. Fakat eski kabine ile yenisi arasında dâhilî siyaset bakımından gözükten fark esasta değildi. Bu ihtilaf, teferruat ve tatbikata münhasırdı. İsmet Paşa zaten bu hususta, iç siyasette her şeyden önce son hadisenin hızlı ve şiddetle söndürülmesi, memleketin maddeten ve manen fesattan korunması, huzur ve sükûnun muhafazası, her şekilde devlet nüfuzunun güçlendirilmesi için "ser'i müessir-i tedabir-i mahsusasa" kabul edilmesini gerekli görüyoruz, demişti. Mahmut Bey'e göre bütün fark buradaydı. Mecliste ittifaka yakın bir çoğunlukla kabul edilen Takrir-i Sükûn Kanunu bu siyasetin gerektirdiği tedbirler cümlesinden başka bir şey değildi (Mahmut(Soydan), 6 Mart 1925, s. 1).

Mahmut Bey başka bir yazısında muhaliflerin istiklal mücadelesinin o zor günlerinde bulunmadığı için neden acele edildiğini söylemesine karşı, tehlikeye maruz kalanın devlet değil, inkılâp, yani bedeli sel gibi Türk kanyla ödenmiş olan Cumhuriyet ve onun yüce prensipleri olduğunu, inkılâp yıkılırsa devletin de yaşayamayacağını, alınan olağanüstü tedbirlerin ve yapılan bütün tertiplerin inkılâbın muhafaza ve müdafaasına yönelik bulunduğunu söylemiştir (Mahmut(Soydan), 15 Mart 1925, s. 1).

"Vaziyetin Tahlili" başlıklı yazısıyla konuya tekrar temas eden Mahmut Bey, isyanın açık ve gizli bütün sorumlularını ve etkenlerini tespit edip, günahlarına ve sorumluluklarına göre tasnif ettikten sonra özellikle isyanın ruhi, içtimai ve siyasi sebeplerinin dikkatle aranıp bulunması, ondan sonra bu sahada yapılacak icraatın kararlaştırılması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca hükûmetin vazifesinin yalnız isyanı bastırmak değil, bundan sonra bu gibi hareketlere zemin ve zaman bırakmamak, o fikirleri herkesin kafasından çıkarmak olduğunu açıklamıştır (Mahmut(Soydan), 17 Mart 1925, s. 1).

Ankara İstiklal Mahkemesi 1925 Mart ayının sonlarında TPCF İstanbul Kâtib-i Umumisi Vasıf Bey'in muhakemesini gerçekleştirmiştir. Burada ona, Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği 1 Şubat 1925 tarihli mektupta, Mustafa Kemal Paşa'yı istiyorsanız CHF'ye halifeyi istiyorsanız bizim fırkamıza geliniz, deyiş demediği sorulmuştur. Vasıf Bey, Kasımpaşa Şubesinde birinin böyle bir propaganda yaptığı ve polis tarafından sorgulandıktan sonra serbest bırakıldığı bilgisini vermiştir (Cumhuriyet, 27 Mart 1925, s. 1-2; Cumhuriyet, 3 Nisan 1925, s. 1-2).

Aynı günlerde hükûmete yakın bir gazetede İstanbul'un Ömerli kazasından beş kişinin işgal edildikleri beyanıyla istifalarını verdiği haberi yer almıştır. İstifa yazısında TPCF görevlilerinin kayıt

hususunda telkin ettikleri cümleleri taklib-i hükûmet şeklinde gördükleri, programın 6. maddesini dinin vasıta edilerek hükûmet aleyhinde tahrikât gibi telakki ettikleri iddiaları bulunmuştur. Vasıf Bey bu kişilerin uzun zaman sonra bazı şeyleri idrak etmelerini dikkat çekici bulduğunu söylemiştir (İkdam, 22 Mart 1925, s. 1).

1925 Nisan ortalarına doğru Ankara İstiklal Mahkemesi TPCF fırka merkezi ve şubelerinde aramalar yapılmasına lüzum görmüştür. Bu gelişme ile fırkanın kapatılma süreci de başlatılmıştır. Mahkeme Reisi Ali Bey aramaların gerekçesini, elde bulunan bazı davalarla ilgili safhaların aydınlatılması için Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının İstanbul merkez şubesi ile bu şubeye bağlı diğer şubelerin evrakının incelenmesine lüzum görüldüğü şeklinde açıklamıştır (Cumhuriyet, 14 Nisan 1925, s. 1; Hakimiyet-i Milliye, 14 Nisan 1925, s. 1). Aramalarda fırkaya ait bazı defter ve belgelerle şubelere ait mühürlere el konulmuştur. Fırka Kâtibi (İl Başkanı) Vasıf Bey aramalar hakkında, herhalde bir sebebinin olacağını, fakat dürüst hareketlerinden emin olarak neticeyi beklediklerini, araştırmalar sonucunda fırkanın meşru ve dürüst durumunun bir kat daha açıklığa kavuşacağını belirtmiştir. Fırkaya atfedilen mevhum gelirler konusuna da değinerek, defterlerin tetkikinden ne alındığının, nerelere ve ne miktar sarf edildiğinin anlaşılacağını kaydetmiştir. Ayrıca fırkanın kapanmadığını ve kayıt muamelesine devam edildiğini sözlerine eklemiştir (Tanin, 14 Nisan 1925, s. 1; İkdam, 15 Nisan 1925, s. 1).

Tanin yazarı Hüseyin Cahit Bey'in TPCF şubelerindeki aramalar için "baskın" tabirini kullanması, tutuklanıp yargılanmasına yol açmıştır. Mahkemede yazarlığı ve geçmişteki kimi hizmetleri göz önünde tutularak Hüseyin Cahit Bey'in cezası hafifletilmiş, Çorum'da mebbet-i sürgün cezasına çarptırılmıştır. İstiklal Mahkemesi Reisi, Cahit Bey'in mahkeme heyetinin suallerine cevap vermediği, eski hayatını tamamıyla sükutla geçiştirdiğini ve müdafaasının dahi halkı tahrike dayandığını beyan etmiştir (Hakimiyet-i Milliye, 6 Mayıs 1925, s. 1; Hakimiyet-i Milliye, 8 Mayıs 1925, s. 1). Muhakeme esnasında mahkeme heyetinin tutumu, yani hükûmetin ve inkılâpların savunulması rolünü üstlenmeleri ve zanlılara dava konusuyla pek ilgisi kurulamayan maziye dair birtakım sorular yöneltmeleri, ilerde görüleceği üzere özellikle İzmir Suikastı yargılamalarında da karşılaşılan bir durum olmuştur.

Hüseyin Cahit Bey'in mahkûmiyetini değerlendiren Yakup Kadri Bey, onun mahkemede sarf ettiği "şark vilayetlerimizdeki isyan benim neşriyatım yüzünden mi çıkmıştır? sözlerine karşı hayır diyerek, söz konusu yazarın sürekli hükûmet nüfuzunu kırmağa, içtimai ve idari düzeni bozmağa yönelik yayınının böyle bir isyana zemin hazırladığını söylemiştir. Hüseyin Cahit Bey'in ben cumhuriyetçi, laik değil miyim ifadelerine karşı Yakup Kadri Bey, şu durumda cumhuriyetçi olmayan İsmet Paşa mıdır ki Lozan Konferansı'ndan beri bu yazarın sürekli entrikalarına, taarruzlarına, tecavüzlerine maruz kaldı, diyerek şunu söylemiştir (Yakup Kadri, 12 Mayıs 1925, s. 1): "Gafillere, son derece demokratik insanlar gibi görünen bu tipler haddizatında, hükümdarların etrafını alan dalkavukların aynırırlar... Türk milleti pekiyi bilir ki, kendisinden bahsettiğimiz muharrir, bu nevi politikacıların en dessaylarından, en kurnazlarından biridir".

Ankara İstiklal Mahkemesi 1925 Mayıs'ı başlarında TPCF ile ilgili "Paşa Mandıralılar"

davasını görmüştür. Bu bölgede dini alet ederek propaganda yürüten Terakkiperver temsilcisi Kamil Efendi ile aktif azalardan Salih Başo muhakeme edilmiştir (Cumhuriyet, 2 Mayıs 1925, s. 2). Gazetelere göre hadisenin teferruatı şöyledir: TPCF namına üye kaydederken propaganda yaptıkları esnada sözle vatana ihanet etmekle zanlı bulunan Arnavut milletinden Salih Başo ile Paşa Mandıralı köyünde ikamet eden Kamil Efendi, Beykozlu Hüseyin ve Nuri Beylerin yargılanmaları sonucu, Salih Başo hıyanet-i vataniyeyi tahrik ve teşvik ettiği için 15 sene küreğe, Kamil Efendi önce idama ardından hafifletici sebeplerden ötürü müebbet kürek cezasına, Resul Efendi'nin tutukluluk süresi dikkate alınarak tahliyesine, Nuri Bey'in ise 5 sene küreğe mahkûm edilmesine karar verilmiştir. Bireysel cezaların yanında mahkemenin aldığı şu karar, TPCF'nin kapatılma kararında temel dayanaklardan birisi olduğu için oldukça önemlidir (Cumhuriyet, 4 Mayıs 1925, s. 3; Hakimiyet-i Milliye, 4 Mayıs 1925, s. 1; Vakıf, 4 Mayıs 1925, s. 1-2):

“Siyasi bir fırka namına icra edilen propagandaların dini ve mukaddesat-ı diniyeyi amel ve mekasid-ı siyasiyeye alet mahiyetini aldığı sabit olması hasebiyle mezkûr fırkanın vaz-ı hazır ve tarz-ı faaliyeti hakkında hükûmetin nazar-ı dikkatinin celbi zımında müddei-i umumiliğe tebligatta bulunulmasına mütefıkan karar verildi”.

Öte yandan 4 Mart 1925 tarihli kanuna dayanılarak teşkil edilen Şark İstiklal Mahkemesi de TPCF Urfa Siverek Kâtibi Fethi Bey'in muhakemesini⁵ gerçekleştirmiştir. Neticede bu kişi, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na ek olarak kabul edilen kanun maddesi gereği, dini siyasete alet ettiğinin anlaşıldığı gerekçesi ile üç sene kalebentliğe mahkûm edilmiştir. Bundan başka mahkeme Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yayımlanmasından sonra programlarının 6. maddesindeki kayda nazaran devam ve bekası vatana ihanet suçu teşkil eden Terakkiperver Fırka⁶ şubelerinin, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesi ile Takrir-i Sükun Kanunu'nun birinci fıkrası ve Cemiyetler Kanunun üçüncü maddesi hükmüne uygun olarak meşru kanuni engellemeye binaen kapatılmasına karar vermiştir (Cumhuriyet, 20 Mayıs 1925 s. 1; Vakıf, 20 Mayıs 1925; İkdâm, 20 Mayıs 1925, s. 1-2).

İstiklal Mahkemelerinde yukarıdaki davaların görüldüğü ve fırkayla ilgili mühim kararlar alındığı esnada TPCF teşkilatlanma çalışmalarını sürdürmüştür. Bu çerçevede 14 Mayıs 1925'te fırkanın Cağaloğlu'ndaki merkezinde İstanbul Vilayet Kongresi gerçekleştirilmiştir. Kongreye 9 şubeden delegeler katılmıştır. Fırka Katibi Vasıf Bey kısa bir nutuk irat ederek kongreyi açmıştır. Vasıf Bey konuşmasında bu ilk vilayet kongresinden memnuniyetini dile getirmiş ve genel kongreye yararlı esaslar hazırlamak maksadıyla kongrenin yapıldığını belirtmiştir. Sözlerini ise şarktaki hadiseden dolayı hükûmete şu destekle bitirmiştir (İkdâm, 15 Mayıs 1925, s. 1):

“Vatanımızın şark muntkasında vukua getirilen iftirâkcuâyâne ve irticâ'-kâr-âne kıyam-ı hainanenin seri ve kati tedabir ile tenkil ve teskininde hükûmetin ibraz ettiği kudreti ve

⁵ Fethi Beyin sorgulanması ve yargılanması ile ilgili detaylı bir bilgi için bkz. (Yeşil, 2015, ss. 711-744).

⁶ Kararda daha evvel de örnekleri görüldüğü üzere partinin adındaki cumhuriyet lafzının kullanılmadığı dikkat çeker.

ihraz eylediği muvaffakiyeti vahdet-i milliye ve vataniyemiz için parlak ve kuvvetli bir zimam olarak şükran ile yâd ederim”.

Vasıf Bey’in konuşmasının ardından yeni idare heyetine Cafer Tayyar Paşa, Abidin Bey, Kamil Efendi yeniden; Hüseyin Avni, İsmail Hakkı, Hami Hafim, Doktor Nafiz Beyler ise ibkaen seçildiler. Bu arada vilayet kongresi 15 gün devam etmiştir (İkdam, 15 Mayıs 1925, s. 1).

TPCF Kongresi’ni değerlendiren Vakıf’ten Mehmet Asım Bey’e göre, mahkemede hesap veren bir partinin bu girişimi mevsimsizdir. Urfa Siverek mutemetlerinin yargılanmasını beklemeleri gerekir. Erkânı mahkeme kapılarında nöbet bekleyen bir fırka rüesasının halk ile temastan içtinap etmemesinde hakikaten cesaret vardır. Ancak, bu cesarete küstahlık denilebilir. Böyle bir fırka ancak fesih kararı vermek için toplanabilir. İnkılâp fırkaları tabii olan düşmandan korkmazlar, açık cepheci. Asıl tehlike, kendi fikir prensiplerine fazla sadık görünerek bu prensiplere kızıl düşman olan gruplara dayanan bencil, ikbale düşkünlerdir. İktidar fırkası, mefkûresine dost olmayanların fesatlarına artık izin veremez. Bu nedenle dostlarımıza tavsiye ederiz: “Toplanacak iseniz dağılmak için toplanınız.” (Mehmet Asım, 19 Mayıs 1925, s. 2).

Bir süre sonra Adliye Vekili Mahmut Esat Bey, TPCF hakkında önemli açıklamalarda bulunmuştur. Ona göre, Türkiye Cumhuriyeti’nde efendi olarak yaşamak hakkı Türklere ve Türk olanlara aittir. Dost da düşman da bunu böyle bilmelidir. Geriye doğru muhalefete, entrikacı muhaliflere, fırkacılar hiçbir zaman hak tanınmazdı ve bunların akıbetleri hüsrana olurdu. Türk inkılâbı geriye doğru geçit veren köprüleri yıkarak ilerlemektedir. Köprüde korkunç kanlı uçurumlar vardır. Gözlerini hâlâ gerilerde gezdirenler ve gerilere ümit bağlayanlar cezalarını çekmişler, bundan sonra da çekmeye devam edeceklerdir (Vakıf, 2 Haziran 1925, s. 1). Adliye Vekilinin bu sert sözleri CHF hükûmetinin muhalif fırkaya karşı duruşunu ve takınacağı tutumu açıkça göstermiştir. Görüleceği üzere bunun tezahürlerinin ortaya çıkışı da çok gecikmemiştir.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın Kapatılması

Şark İstiklal Mahkemesi’nin TPCF’nin doğudaki şubelerini kapatması, aslında daha genel ve köklü bir karar için hükûmetin eline önemli koz vermiştir. İşte Ankara İstiklal Mahkemesinin hükûmetin dikkatini çekmesi, Şark İstiklal Mahkemesinin mahkûmiyet kararı ve mıntıkasındaki TPCF şubelerini kapatması, TPCF’nin temelli kapatılmasında hükûmetin temel dayanakları olmuştur. 3 Haziran 1925 tarihli toplantısında Hükümet TPCF’nin kapatılmasını kararlaştırmıştır. Söz konusu karar, yukarıdaki hususlarla birlikte TPCF programındaki 6. maddenin, dinin siyasete ve irticaya alet edilmesinde bir vasıta olarak kullanıldığı ve bunun mahzurlarının son hadisede görüldüğü tezlerine dayandırılmıştır (Vakıf, 5 Haziran 1926, s. 1-2).

Oysa Aydemir’in değerlendirmesinden anlaşılacağı üzere TPCF’lilerin isyanla yakından uzaktan ilgisini gösteren hiçbir iz bulunamamıştır. Ama TPCF karşıtları, ‘efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır’ lafzının bir irtica hareketi olan Şeyh Sait isyanını körüklediğine inanmışlardır. Hâlbuki zaten anayasaya

göre de devlet bir İslam devletidir. Yani dini İslam'dır. Bu duruma göre, fırkanın programına dini fikir ve inançlara saygı göstereceğine dair bir madde koyması yadırganmayabilir (Aydemir, 2008, s. 206).

Cumhuriyetin ilk muhalif fırkasının bu şekilde kapatılmasının nasıl karşılandığına bakıldığında; Takrir-i Sükûn Kanunu ile muhalefete destek veren bazı gazetelerin kapatılmış olması ve bu kararın diğer gazeteler üzerinde bir çeşit taziyik yaratması nedeniyle yalnız CHF yanlısı basın öne çıkmış, onlar da tabi olarak bu kararı lüzumlu ve olumlu karşılamışlardır. Falih Rıfki Bey kapatma kararına değindiği yazısında, siyasi bir fırkayı kapatmanın çağdaş bir Cumhuriyet yönetimi için nazik bir mesele olduğunu, İsmet Paşa'nın şimdiye kadar sabır ve tahammül göstermesine meselenin işte bu nezaketinin sebebiyet verdiğini, muhalif fırkanın hangi nedenlerle teşekkül ettiğinin ve inkılâp fırkasını yıkmak isteyen zihniyetin nasıl tehlikeli akıbetlere doğru yürüdüğüünün daha ilk günden itibaren Halk Fırkasının meçhulü olmadığını, buna rağmen hükûmetin müteyakkız davrandığını ve muhalefete geçen arkadaşlarını uyardığını, yine İsmet Paşa'nın iki ay beklediğini yazmıştır. Yazar ithamnamenin ağır olmakla birlikte, Şark İstiklal Mahkemesi, Ankara İstiklal Mahkemesi ve teşkilat-ı mülkiye olmak üzere üç kaynağa istinat ettiğini belirtmiştir. Bu sözlerin ardından karamamenin içeriğine temas ederek sed kararının işlenen suçun derecesine göre kâfi bir ceza görülemeyeceğini, fakat halka rehberlik taslayan bazı zatların siyasi terbiyelerini değiştirmek için yeterli bir ders olursa bundan memnun kalacaklarını belirtmiştir. Falih Rıfki'ya göre, tahrikât ve ifsadın vücuda getirdiği kanlı faciaya rağmen, sorumlular yalnız bir iki gazete ile ticaretlerinin bir kısmından ve bir fırka ise faaliyette bulunmak hakkından mahrum kalmıştır. Son olarak Falih Rıfki Bey şu tespiti yapmıştır (Falih Rıfki, 5 Haziran 1925. s. 1):

“Hiçbir inkılâp hükûmeti kendini uçurumun kenarına kadar sürükleyip götüren inkılâp düşmanlarına karşı, ne iki seneden beri olduğu gibi bilakayduşart hürriyet vermek, ne de şimdi olduğu gibi ceza vermek hususunda CHF'nin hükûmeti kadar müsamahakâr olmamıştır. Bu sed kararı darbe değil, dostane bir tembihtir ve bu şiddetsizlik inkılâp mevki-i iktidarının zaafına değil, kuvvetine delalet eder. Cumhuriyet hudutları içinde bu kuvvetin bir daha tecrübesine teşebbüs edecek kadar gafil insanlar kalmamış olduğuna inanmak isteriz”.

Kapatılma kararı Cumhuriyet gazetesinde, “Heyet-i Vekilenin Muhak Bir Kararı, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Şubâtının Seddi” başlığıyla verilmiştir. Yazıda karara atfen fırka üyelerinin irticai tahriklerde bulunduğu sabit görüldüğü ve bütün şubelerin kapatılmasına karar verildiği, zaten Ankara İstiklal Mahkemesinin fırkanın vaziyeti hakkında hükûmetin dikkatini çektiği, yapılan muhakemede TPCF'nin birtakım azasının dini siyasete alet edip irticai tahriklerde bulunduğu anlaşıldığı, yine Şark İstiklal Mahkemesinin aynı nedenle kendi bölgesindeki şubeleri kapattığı hatırlatılmış ve “zuhuru, zaten bidat-ı tasannu olan bir fırkanın zimamdarları, hiç olmazsa bu sahte teşekkülü kendi kendilerine kapatıp dağıtmak izzetini bile gösteremediler, hülasa fena başladılar ve fena bittiler”, denilmiştir (Cumhuriyet, 5 Haziran 1925, s. 1).

Hakimiyet-i Milliye'den Siirt Mebusu Mahmut Bey'in kaleme aldığı, "Sükût-ı Hayal" başlıklı yazıda, "mevki-i iktidar hırsı, bu fırka rüesasının basiretini bağlamıştı" tespiti yapılmış, yeni fırkanın bir an önce iktidara sahip olmak gayesiyle her vasıtayı meşru gören bir zihniyetle hareket ettiği belirtilmiştir. Zira Cumhuriyet kanunlarından, inkılâbın ülkede sağladığı hürriyetlerden istifade edilerek yine Cumhuriyet ve inkılâbın aleyhine bir suikast tertip edilmiş ve din tahrik vasıtası olarak kullanılmıştır. Bu durumun örnekleri Osmanlı tarihinde de mevcuttur. Bu noktada Falih Rıfki'nin, bir taraftan şeriat tahrikâtı, diğer taraftan inkılâp iktidarını zayıf ve müdafaasız gösteren telkinler olmasaydı daha iki sene evvel düşman ordularını Akdeniz'de boğan kuvvete karşı birkaç şeyh, birtakım serserilerle beraber böyle bir hareket cüretinde bulunurlar mı idi? sözü hatırlatılmıştır. Yazının devamında, İstiklal Mahkemelerinde cereyan eden yargılamaların safahatını öğrenenlerin zaten fırka hakkında mahkûmiyet kararı verdiği, hükûmetin son karamamesinin ise vicdanların verdiği bu hükmü, resmî ve kanuni şekle koymak olduğu öne sürülmüştür (Mahmut(Soydan), 8 Haziran 1925, s. 1).

9 Haziran 1925 tarihli *İkdam* gazetesinde Halk Fırkasının İstanbul Başmutemet Vekili İsmail Refik Bey'in açıklamaları yer almıştır. İsmail Refik Bey, TPCF kurulurken İstanbul'un belli semtlerinde tahrikât yapıldığını ve özellikle halkın aşağı tabakasının ilmen fakir olduğu yerlerde söz konusu teşebbüsün hüküm sürdüğünü ve TPCF temsilcilerinin halkı din esası üzerine iğfal ederek fırkaya üye yapmaya çalıştığını, fırka yönetimi yalanlasa da aslında bundan haberdar olduklarını iddia etmiştir. Hatta onlar sözlü olarak tahrikât yapılması noktasında emir de vermişlerdir. Sözün burasında 31 Mart Hadisesi'ne atıf yapan İsmail Refik Bey, "TPCF'nin hin-i teşekkülünde İstanbul'da gördüğümüz âraz aşağı yukarı 31 Mart Vakası'nı hatırlatıyordu. Aynı sofiya tahrikâtı vardı. Şu farkla ki Volkan'ın yerine aynı mahiyette ve tesir-i nüfuzu ondan pek çok şamil başka bir iki gazete kaim olmuştu", demiştir. Sözlerinin devamında, bunlara rağmen CHF yöneticilerinin müteyakkız davrandıkları ve bilhassa İsmet Paşa'nın tedavi dolayısıyla İstanbul'da bulunmasının, vukuatı daha yakından görmesine imkân tanıdığını hatırlatan İsmail Refik Bey, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabulü, İstiklal Mahkemelerinin teşkili ve tesiri ile gösterilen uyanıklığın ülkenin büyük bir beladan hafif şekilde kurtarılmasını sağladığını ifade etmiştir. Son olarak Mutemet Vekili fırkalarına gelmek isteyen TPCF üyelerini kabul etmeyeceklerini de sözlerine eklemiştir (İkdam, 9 Haziran 1925, s. 2).

TPCF'nin kapatılması⁷ ve fırkanın Türk siyasi hayatındaki yeri konusunda literatürde oldukça farklı görüşler bulunmaktadır. Aydemir bu konuda her ihtilalin vakti gelince kendi çocuklarını yemesinin kaçınılmaz bir kanun olduğu tespitini yapmıştır (Aydemir, 2008, s. 192). Ayrıca *Son Telgraf* gazetesinin

⁷ Yeşil, TPCF'nin kapatılmasını birçok nedene bağlar ve bunları şu şekilde maddeler halinde sıralar: TPCF'nin siyasi karakteri (Halk Fırkası ile arasında temelde siyasi görüş farkı olmamasına rağmen teferruattaki farklar nedeniyle CHF'ye ciddi rakip olması). Fırka kurucuları arasında yer alan Millî Mücadele'nin önde gelen şahsiyetlerinin toplum nezdindeki itibarı. TPCF'nin kısa sürede tabanda yerleşmeye başlaması. TPCF'nin sergilediği muhalefet tavrı ve iktidar ilişkilerinin kalıcı ve köklü bir parti imajı yaratması. İstiklal Mahkemesi kararlarına rağmen TPCF'nin yeniden yapılanma çalışmaları kapsamında İstanbul il kongresini gerçekleştirmesi. Bunların dışında asıl olarak TPCF'yi iktidar gözünde tehlikeli kılan sebep kurucularının ekseriyetinin asker kökenli oluşu (Yeşil, 2002, s. 431-433).

TPCF'yi hürriyetsizliğin ve ıstırabın doğurduğu çocuk olarak adlandırmasına karşı çıkan Aydemir, böyle bir nitelemenin yanlış olduğunu, “vakitsiz ve yaşama kabiliyeti olmayan çocuk” demenin daha doğru olacağını söylemiştir (Aydemir, s. 201).

Ateş'in TPCF'yi konu edindiği incelemesine göre, ilerde Serbest Cumhuriyet Fırkası örneğinde görüleceği üzere TPCF yöneticileri ve kurulları esneklik göstermemişlerdir. Gazi Paşa'nın beyanları ortada iken ve Şeyh Sait İsyani'nin çıkmasından sonra kendi elleriyle fırkalarını kapatmaları telkin ve teklif edilmiş iken, bunu reddetmişlerdir. Fırka etrafında kopan tartışma yeni kurulan bir devlette neyin nasıl olması gerektiği yolundaki kavganın dramatik bir görünümüdür. Yüceer, Gazi Paşa'nın tasarladığı inkılâpların hepsini gerçekleştiremediğine ve milleti yeniden yapılandırma sürecinin tamamlanması için biraz daha zamana ihtiyaç duyduğuna atıfta bulunmuş bunun için iktidarın el değiştirmemesi gerektiğine inanıldığı dahası inkılâp karşıtlarının muhalif fırka etrafında toplanıp çok daha etkin ve tehlikeli olabileceği düşüncelerinin TPCF'nin kapatılmasında temel etken olduğunu belirtmiştir (Ateş, 1998, s. 324-325). Sezgin ve Saylan'a göre; TPCF'nin gerçek anlamda bir alternatif olmadığı, kişisel çekişmelerin ve iktidar mücadelesinin bir sonucu olduğu, belli bir toplumsal tabana bağlı olarak belirgin ve farklı bir ideolojisinin yokluğu TPCF'nin ömrünün kısalığında birinci derece etkili olmuştur (Sezgin, 1983, s. 2050-2051).

Tevetoğlu'na göre yeni Türk devletinin ilk muhalefet fırkasına karşı koparılan fırtına aslında o zamanın havasının bir sonucudur. Bunu Takrir-i Sükûn Kanununu çıkararak ve TPCF'nin kapatılması esnasında başvekil bulunan İsmet Paşa'nın uygulamalarından ve söylemlerinden de anlamak mümkündür. Bir defa İsmet Paşa itham edilen ve fırkaları kapatılan arkadaşlarının gönlünü alarak yeniden CHF'ye dönmelerini sağlamıştır. Ayrıca onun şu sözleri meselenin siyasi olduğuna açık bir delildir: TPCF programında yer alan 6. madde, büyük reformlar ve inkılâplar yoluna girmiş olan Atatürk idaresi ve CHP iktidarına karşı, muhafazakâr bir zihniyetin ifadesi gibi görülebilirdi. Aslında bu iddia her büyük reform karşısında, tabii ve meşru olan muhafazakâr akımları temsil eden masum bir iddia olarak görülebilecekse de TPCF hiçbir zaman muhafazakâr cereyanı temsil ettiğini söylememiştir. Şu kaydedilmelidir ki, Terakkiperverlerin başında bulunanlardan büyük kısmı, mazileri ve zihniyetleri bakımından ileri fikirli ve ıslahatçıydılar. Fırka, siyasetten çekildikten sonra da temiz ve vatanperver duygularla her alanda memlekete hizmet etmeye devam etmişlerdir (Fethi Tevetoğlu, 1986, s. 41-46) Falih Rıfki Atay sonradan kaleme aldığı anılarında TPCF'nin kuruluşunu şahsi kıskançlık, rekabet ve geçimsizlikler gibi basit sebeplere indirgemenin çok üstünkörü bir bakış olacağını belirtmiş ve TPCF'nin ciddi ve büyük bir hareket⁸ olup gerek halk gerekse o devrin aydınları arasındaki karşılığının devrin ideolojisinin karşılığından çok daha esaslı olduğu tespitini yapmıştır (Atay, 1984, s. 395-396). Ekincikli, TPCF'nin

⁸ TPCF üzerine yapılan bir incelemede benzer görüşler paylaşılmıştır. Buna göre TPCF, dönemin tek partili yönetim sisteminde, iktidar elitlerinin politik uygulama ve gelişmelerini algılayış farklılıklarının yol açtığı bir ayrışma sonucunda ortaya çıkmıştır. Sınıfsal çıkarların çatışması nedeniyle ortaya çıkan bir siyasi hareket olmamakla birlikte TPCF'yi iktidarın ekonomik icraatları ve sosyolojik tasavvurları nedeniyle bir alternatif olarak benimseyen geniş kitleleri bulunmaktadır (Babaoğlu, 2012, s. 64-65).

kuruluş aşamasında atılan her siyasi adımın demokrasi kültürünün Türkiye’de gelişmesi açısından örnek alınacak bir seviyede ve olgunlukta tahakkuk ettiği vurgulanmıştır (Ekincikli, 2012, s.161).

TPCF ile ilgili olarak şu bilgi de paylaşılmalıdır. Fırkaları kapatılan mebuslar, firka meclisi grubu olarak çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Fakat aralarında bir grup disiplini mevcut olmamıştır. Zaten Takrir-i Sükûn Kanunu’ndan sonra meclise bir durgunluk havası hâkim olmuştur (Çakan, 1999, s. 425). TPCF’nin oy kullanma tercihleri ve istatistikleri bağlamında ele alındığı bir çalışmada TPCF mensuplarının fırkalarının kapatılmasından sonra da oy kullanma tercihleriyle oldukça sert bir muhalefet sergilediklerine dikkat çekilmiş, böylece meclis grubunun hukuken dağıtılmış olmasının meclis içindeki muhalefeti dizginlemek açısından herhangi bir tesirinin olmadığı vurgulanmıştır (Demirel, 2000, s. 10).

Sonuç

Yeni Türk devletinin ilk muhalefet partisi olan TPCF’nin kurulmasında; biri Gazi Mustafa Kemal Paşa ile diğer milli mücadele liderleri arasındaki ihtilaflar sonucu gerçekleşen yol ayrımı, diğeri İkinci Grup mensupları ile bazı İttihatçıların yeni bir faaliyetle ortaya çıkma motivasyonları olmak üzere iki etkenin büyük rolü olmuştur.

Yeni muhalif firka iktidar çevreleri tarafından pek de iyi karşılanmamış hatta bazı gazetelerin yoğun bir yıpratma yayınına muhatap kalmıştır. Firkanın programı eleştirildiği gibi (programın yeni bir şey getirmediği ve CHF’nikinden farklı olmadığı gibi) firka liderlerinin mazileri ile ilgili birtakım konular da gündeme getirilmek suretiyle etkisizleştirilmeleri ve kamuoyu önünde prestij kaybına uğramaları amaçlanmıştır. Halk Fırkası çevreleri aslında bu yeni firka teşebbüsünü birtakım mülhazalara istinaden vakitsiz ve gereksiz bulmuşlardır. Bir müddet daha tek partili bir idarenin varlığını öncelmiş ve önemsemişlerdir. Yeni partinin teşekkülünden evvel ve sonra ortaya konulan görüşler ve yeni partiye karşı takınılan tutumdan bunu kolaylıkla anlamak mümkündür. Ülkenin İstiklal savaşından yeni çıktığı bir sırada yaralarını sarması ve reformlar yapması, yeni bir Türkiye inşa etmesi gerektiğinden hareketle böyle bir durumda muhalif bir firkanın ortaya çıkması ve faaliyetleri sakıncalı görülmüş ve bu gelişme eski Türkiye’ye dönüş olarak değerlendirilmiştir. Bazı iktidar mensupları ise iktidarın karşısında muhalif bir firka olmasını çok da sorunlu görmemişler, fakat muhalif firkanın kontrolden çıkarak güçlenmesini ve bu yönüyle iktidarı tehdit etmesini veya onun yerine geçmesini uygun görmemişlerdir.

Muhalef firka aynı zamanda İttihatçılar için de bir çıkış yolu ve sıçrama tahtası olmuştur. Çeşitli nedenlerle gerçekleşen yol ayrımında ülkenin kurtarılmasında ve yeni Türk devletin kurtulmasında hizmetleri geçen fakat eski güçleri olmayan ve bir toparlanma dönemine girmek isteyen bazı İttihatçılar da Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın karşısında yani TPCF safında yer almışlardır. Aynen CHF’den ayrılan alternatif liderler gibi hizmetleri ile mütenasip bir mevki alamadıklarından dolayı rahatsızlıklarını izhar etmişlerdir.

Sonuç olarak ayrıca belirtmeli ki TPCF kendi iradesi dışında alınan bir kararla kapatılmış hatta Haziran 1925’te yapılması planlanan ilk genel kongresini gerçekleştirme imkânı dahi bulamamıştır. O

günün Türkiye'sinde savaştan ve yıkımdan yeni çıkmış ve demokrasi tecrübesi çok köklü olmayan bir ülkede; Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın prestiji, konumu, reformları ve kazanımları (çağdaşlık, laiklik ve millilik temelli reformlar, özellikle Cumhuriyet rejimi ve Hilafetin ilgası gibi) ortada iken bir muhalif firkanın kısa sürede başarılı olmasını beklemek veya sayılan kazanımları riske etmesine göz yummak zaten beklenmezdi. Ayrıca Cumhuriyet rejimi yeni Türk devletinin alamet-i farikası olmakla birlikte bir bakıma bunun ete kemiğe bürünmüşü ve tekamülü olan demokrasi, 1920'lerin ortasında Türkiye'nin içinde bulunduğu ulusal ve uluslararası ortam içerisinde öncelikli bir konu olarak ele alınmamıştır. Türkiye'nin hemen yakınındaki Balkanlardan başlamak üzere Avrupa'da da bu yıllarda ve hemen sonrasında güçlü bir demokrasi varlığı ve bunun sürdürülmesi durumu söz konusu değildir. Akıbeti böyle olmakla birlikte TPCF'nin kuruluşunun, program ve faaliyetlerinin Türkiye'de demokrasi kültürünün gelişmesine katkıda bulunduğu söylenebilir.

Kaynakça

- [1] *Akşam*
- [2] *Cumhuriyet*
- [3] *Hakimiyet-i Milliye*
- [4] *İkdam*
- [5] *Son Telgraf*
- [6] *Tanin*
- [7] *Tevhid-i Efkâr*
- [8] *Vakit*
- [9] *Hayat Tarih Mecmuası*
- [10] Ahmet Cevdet (Oran), “Son Hadise Hakkında”, *İkdam*, 11 Şubat 1925, s. 1.
- [11] Altay, Fahrettin(1970), *10 Yıl Savaş ve Sonrası*, İnsel Yayınları, İstanbul.
- [12] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II(1959)*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- [13] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III(1961)*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- [14] Atatürk, Mustafa Kemal(2010), *Nutuk-Söylev*, Yay.Haz. İsmail Arar, Uluğ İğdemir, Sami N. Özerdim, Cilt I-II, TTK Basımevi, Ankara.
- [15] Atay, Falih Rıfki(1984), *Çankaya*, Bateş Yayınları, İstanbul.
- [16] Ateş, Nevin Yurdsever(1998), *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Der Yayınları, İstanbul.
- [17] Aydemir, Şevket Süreyya(2008), *Tek Adam*, Cilt 3, Remzi Kitabevi, Ankara.
- [18] Babaoğlu, Resul(2012), “Nutuk ve Hatıralar Ekseninde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Süreci”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 22, (63-108).
- [19] Benizade Hamdi, “Maskeler Aşağı”, *Cumhuriyet*, 7 Kasım 1924, s. 1.
- [20] Benizade Hamdi, “Yeni Fırka”, *Cumhuriyet*, 23 Ekim 1924, s. 2.
- [21] Cebesoy, Ali Fuat(1960), *Siyasi Hatıralar*, 2.Kısım, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul.
- [22] Çakan, Işıl, *Türk Parlamento Tarihinde İkinci Meclis(1999)*, Çağdaş Yayınları, İstanbul.
- [23] Demirel, Ahmet(2007), *Birinci Meclis'te Muhalefet II. Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- [24] Demirel, Meral(2000), “TPCF Milletvekilleri Mecliste Nasıl Oy Kullandı?” *Tarih ve Toplum*, sayı 196, (6-12).
- [25] Ekincikli, Mustafa(2012), “Türk Demokrasi Kültürünün Gelişim Sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu”, *Gazi Akademik Bakış*, sayı 11, (151-163).
- [26] Erer, Tekin(1963), *Türkiye'de Parti Kavgaaları*, Cilt 1, Ticaret Postası Matbaası, İstanbul.
- [27] Falih Rıfki (Atay), “Demir El”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 26 Şubat 1925, s. 1.
- [28] Falih Rıfki (Atay), “Hâlâ mı Münafıklık”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Şubat 1925, s. 1.
- [29] Falih Rıfki(Atay), “Kendi Mantıklarıyla İskat”, *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1924, s. 2.
- [30] Falih Rıfki (Atay), “Maskaralık”, *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1924, s. 2
- [31] Falih Rıfki(Atay), “Sed Karamamesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Haziran 1925. s. 1.
- [32] Falih Rıfki (Atay), “Son Ders”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Mayıs 1925, s. 1.
- [33] Fevzi Lütüfi, “İsmet Paşa'nın İstifası”, *Son Telgraf*, 22 Kasım 1924, s. 1
- [34] Goloğlu, Mahmut(2007), *Devrimler ve Tepkileri(1924-1930)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- [35] Hüseyin Cahit (Yalçın), “Fırkada”, *Tanin*, 12 Kasım 1924, s. 1.
- [36] Hüseyin Cahit(Yalçın), “Korkunç Bir Manzara, *Tanin*, 15 Kasım 1924, s. 1.
- [37] Hüseyin Cahit(Yalçın), “Malta Hatıraları”, *Tanin*, 7 Mart 1925, s. 1.
- [38] Kalafat, Yaşar(1992), *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Boğaziçi Yayınları, Ankara.
- [39] Karabekir, Kazım(1995), *İstiklal Harbimizin Esasları*, Emre Yayınları, İstanbul.
- [40] Karabekir, Kazım(2006), *İstiklal Harbimiz*, Cilt: 1-2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- [41] Karaosmanoğlu, Yakup Kadri(1984), *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- [42] Karpat, Kemal(1967), *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul Matbaası, İstanbul.
- [43] Koç, Nurgün(2013), “Şeyh Said Ayaklanması”, *Turkish Studies*, Volume 8/2, (153-166).
- [44] Koç, Nurgün(2013), “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile ilgili Gelişmeler”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmaları Dergisi*, sayı 16, (75-84).
- [45] Mahmut (Soydan), “İstiklal Mahkemeleri”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Mart 1925, s. 1.

- [46] Mahmut (Soydan), “Sükût-ı Hayal”, *Hakimiyet-i Milliye*, 8 Haziran 1925, s. 1.
- [47] Mahmut (Soydan), “Tahrir-i Sükûn”, *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Mart 1925, s. 1.
- [48] Mahmut (Soydan), “Vaziyetin Tahlili”, *Hakimiyet-i Milliye*, 17 Mart 1925, s. 1.
- [49] Mehmet Asım, “Eski İttihat ve Terakki Yeni Bir programla Faaliyet Sahasına Geçebilir mi?” *Vakit*, 6 Ekim 1924, s.1.
- [50] Mehmet Asım, “İntizar Vaziyeti”, *Vakit*, 30 Ekim 1924, s. 2.
- [51] Mehmet Asım, “Karabekir Paşa Mecliste”, *Vakit*, 29 Ekim 1924, s. 1.
- [52] Mehmet Asım, “Siyasi Edebiyatı Bırakalım Asıl Derde Bakalım”, *Vakit*, 29 Aralık 1924, s. 1
- [53] Mehmet Asım, “Terakkiperverlerin Kongresi”, *Vakit*, 19 Mayıs 1925, s. 2.
- [54] Mehmet Asım, “Yeni Fırka ve Merkez Bahsi”, *Vakit*, 1 Aralık 1924, s. 1
- [55] Müezzinoğlu, Ersin(2012), *Bir İttihatçı Eğitimci Ahmet Şükrü Bey*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.(Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- [56] Müezzinoğlu, Ersin(2015), “Mahkeme Tutanaklarına Göre İzmir Suikastı ve Ahmet Şükrü Bey”, *The Journal of Academic Social Science Studies(JASS)*, Number 38, (155-176).
- [57] Orbay, Rauf(2004), *Cehennem Değirmeni*, Truva Yayınları, İstanbul.
- [58] Özdemir, Yavuz(2002), “Şeyh Sait İsyanı”, *Yeni Türkiye*, sayı 44, Ankara, (481-495).
- [59] Sezgin, Ömür ve Saylan, Gencay(1983), *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, (2047-2051).
- [60] Tevetoğlu, Fethi(1986), “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Türk Kültürü*, sayı 264, (41-46).
- [61] Tunaya, Tark Zafet(1952), *Türkiye’de Siyasi Partiler (1859–1952)*, Arba Yayınları, İstanbul.
- [62] Tunçay, Mete(1992), *T.C’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- [63] Uzun, Turgay(2002), “Atatürk Dönemi Muhalefet Hareketleri”, *Türkler*, Cilt 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, (569-578).
- [64] Yakup Kadri(Karaoşmanoğlu), “Hesap Günü Gelmiştir”, *Hakimiyet-i Milliye*, 25 Şubat 1925 s. 1
- [65] Yakup Kadri(Karaoşmanoğlu), “Yalnız Hakikat Namına”, *Hakimiyet-i Milliye*, 12 Mayıs

1925, s. 1.

- [66] Yeşil, Ahmet(2015), “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın Kapatılmasında Sondan Bir Önceki Gelişme: TPCF Urfâ Siverek Şube Kâtibi Mehmet Fethi Bey’in Şark İstiklal Mahkemesinde Yargılanması”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 20, (711-744).
- [67] Yeşil, Ahmet(2002), *Türkiye’de İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Cedit Neşriyat, Ankara.
- [68] Yunus Nadi (Abalıoğlu), “Ahmet Şükrü Beyefendi’nin Cevabına Cevabımız”, *Cumhuriyet*, 28 Aralık 1924, s. 2.
- [69] Yunus Nadi (Abalıoğlu), “İktidar İbtılası”, *Cumhuriyet*, 2 Kasım 1924, s. 1.
- [70] Yunus Nadi (Abalıoğlu), “Program ve Fırka”, *Cumhuriyet*, 1 Aralık 1924, s. 1
- [71] Yunus Nadi (Abalıoğlu), “Tereddi İhtimali”, *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1924, s. 1.
- [72] Yunus Nadi (Abalıoğlu), “Şükrü Bey’in Beyanati”, *Cumhuriyet*, 25 Aralık 1924, s. 1
- [73] Yüceer, Saime(1999), “Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Türkler*, Cilt 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, (534-545).
- [74] Zürcher, Eric Jan(1988), “Atatürk ve Muhalefet, 1924’teki Çok Partili Demokrasi”, *Tarih ve Toplum*, sayı 49, (16-19).
- [75] Zürcher, Eric Jan(2007), *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, İletişim Yayınları, İstanbul.